

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи
Кафедра педагогіки та методики початкової освіти**

**Впровадження ненасильницького
спілкування в освітньому процесі сучасної
початкової школи**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконала:

студентка 2 курсу, 613 групи
Запотічна Христина Дмитрівна

Керівник:

кандидат філологічних наук,
доцент **Мафтин Л.В.**

***До захисту допущено
на засіданні кафедри***

протокол № 4 від 12 листопада 2024р

Зав. кафедрою _____ проф. Романюк С.З.

АНОТАЦІЯ

Запотічна Х.Д. Впровадження ненасильницького спілкування в освітньому процесі сучасної початкової школи. – Рукопис. Кваліфікаційна робота на здобуття ОР «магістр» зі спеціальності 013 Початкова освіта. Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2024. 100 с.

У кваліфікаційній роботі оприлюднені результати теоретико-методологічного аналізу проблеми ненасильницького спілкування; розкрито зміст поняття «ненасильницьке спілкування» та вікові характеристики ненасильницького спілкування молодших школярів в освітньому процесі; обґрунтовано чинники ненасильницького спілкування вчителя та учнів в освітньому процесі початкової школи; висвітлено особливості впровадження ненасильницького спілкування в освітньому процесі початкової школи; розроблено методичні рекомендації щодо організації ненасильницького спілкування молодших школярів.

Ключові слова: спілкування, ненасильницьке спілкування, молодші школярі, освітній процес, конструктивна взаємодія.

ABSTRACTS

Zapotichna H.D. Implementation of nonviolent communication in the educational process of a modern primary school. - Manuscript. Qualification work for obtaining the master's degree in the specialty 013 Primary education. Chernivtsi national Yury Fedkovich University. Chernivtsi, 2024. 100 p.

The qualification work presents the results of the theoretical and methodological analysis of the problem of nonviolent communication; the content of the concept of “nonviolent communication” and the age characteristics of nonviolent communication of primary schoolchildren in the educational process are revealed; the factors of nonviolent communication between teachers and students in the educational process of primary school are substantiated; the peculiarities of introducing nonviolent communication in the educational process of primary school are highlighted; methodological recommendations for organizing nonviolent communication are developed.

Key words: communication, non-violent communication, junior schoolchildren, educational process, constructive interaction.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Х.Д. Запотічна

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ НЕНАСИЛЬНИЦЬКОГО СПІЛКУВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	8
1.1. Проблема дослідження у психолого-педагогічній літературі.....	8
1.2. Сутність і головні поняття дослідження	17
1.3. Вікові характеристики ненасильницького спілкування молодших школярів	27
Висновки до розділу 1	37
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ НЕНАСИЛЬНИЦЬКОГО СПІЛКУВАННЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	39
2.1. Дослідження сформованості ненасильницького спілкування молодших школярів	39
2.2. Партнерська взаємодія учителя й молодших школярів як чинник ненасильницького спілкування в освітньому процесі початкової школи.....	46
2.3. Методичні рекомендації щодо організації ненасильницького спілкування молодших школярів	61
Висновки до розділу 2	68
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	73
ДОДАТКИ.....	82

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема ненасильницького спілкування актуалізується у зв'язку з тими завданнями, які постають перед сучасною освітою – виховання всебічно розвиненої, творчої, самодостатньої особистості, яка бачить перспективу, уміє реалізувати себе, знайти своє місце у житті, прагне до самовдосконалення, має сформовані здібності до конструктивної комунікації.

Орієнтація на загальнолюдські цінності, гуманізацію освітнього процесу вимагає створення оптимальних умов для розвитку особистості молодшого школяра, підготовки учнів до дорослого життя, а також обґрунтовує моральні домінанти відповідальності, стриманості, толерантності, емпатійності, як базові показники людини освіченої, вихованої, здатної до ненасильницького спілкування, сприйняття іншої думки, реалізації принципів партнерства тощо.

Стан дослідження проблеми. Основи ненасильницького спілкування розробив американський психолог Маршалл Розенберг. У широковідомій книзі «Мова життя. Ненасильницьке спілкування» (1999 р.) він зазначав: «Вивчаючи фактори, які впливають на нашу можливість співчувати, я був вражений важливістю ролі мови і того, як ми її використовуємо. І я знайшов певний підхід до слів, які людина чує і сприймає у процесі спілкування. Цей підхід дозволяє нам щиро говорити, прокладати шлях до серця іншої людини і звільняти нашу природну здатність до співчуття. Я називаю цей підхід «ненасильницьким спілкуванням». Термін «ненасилля» я вживаю в тому ж значенні, що і Махатма Ганді: це притаманний людині від природи стан співпереживання, стан, коли душа вільна від бажання насильства» [60, с.81]. Тобто, означений принцип полягає у створенні емпатичної, конструктивної атмосфери у спілкуванні, задоволенні потреб усіх учасників цього процесу.

Основною метою ненасильницького спілкування є створення якісних відносин на засадах взаєморозуміння і співробітництва. Такий тип спілкування ґрунтується на двох основних постулатах: стежити за тим, що

говориш ти сам і намагатися побачити за словами співрозмовника його справжні наміри та почуття.

Сучасна школа – центр освітнього простору, інформаційні, практичні, поведінкові компоненти якого на думку дослідників носять інструментальний характер стосовно загальнокультурного й індивідуально-творчого розвитку дитини, її соціалізації. Тож потреба навчання комунікативній культурі, особливо культурі ненасильницького спілкування обумовлюється зростанням значимості міжособистісного спілкування, збільшення його інтенсивності. А це вимагає від учня уміння орієнтуватися й діяти в умовах змін, розуміти й застосовувати у різних обставинах механізми конструктивної взаємодії.

Різноманітні аспекти проблеми ненасильницького спілкування розглянуті в роботах як зарубіжних (Дж. Борг, С.Гарт, В.Годсон, К.Плеснер, К.Роджерс, М.Розенберг), так і вітчизняних вчених (Н.Бочаріна, С.Гарькавець, М.Дикун, С.Дубовик, Л.Журавльова, Т.Ковалевська, В.Кочубей, Г.Лещук, В.Маралів, А.Молчанова, С.Петрова, Т.Рудюк, С.Яланська та ін.). Аналіз досліджень показав, що означена проблема є актуальною, багатогранною і потребує уваги в контексті вивчення специфіки впровадження ненасильницького спілкування в освітньому процесі початкової школи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Зміст роботи складають результати досліджень, які проводилися протягом 2023-2024 рр. відповідно до наукового напрямку кафедри «Педагогіки та методики початкової освіти» - тема науково-дослідницької роботи : «Теоретико-методологічні засади розвитку педагогічної освіти та професійної підготовки фахівців у контексті євроінтеграційних процесів».

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати і запропонувати механізми впровадження ненасильницького спілкування в освітньому процесі початкової школи.

Завдання дослідження:

- проаналізувати наукову літературу з проблеми дослідження;

- розкрити зміст поняття «ненасильницьке спілкування» та вікові характеристики ненасильницького спілкування молодших школярів в освітньому процесі;

- обґрунтувати чинники ненасильницького спілкування вчителя та учнів в освітньому процесі початкової школи;

- висвітлити особливості впровадження ненасильницького спілкування в освітньому процесі початкової школи та запропонувати методичні рекомендації щодо організації ненасильницького спілкування молодших школярів.

Об'єкт дослідження: ненасильницьке спілкування в освітньому процесі

Предмет дослідження: особливості впровадження ненасильницького спілкування в освітньому процесі початкової школи.

Методи дослідження: теоретичні (вивчення й аналіз психолого-педагогічних джерел, порівняння, систематизація, узагальнення інформації); емпіричні (спостереження, анкетування, опитування, констатувальний експеримент).

Теоретичне значення результатів дослідження полягає в узагальненні досліджень, присвячених проблемі культури ненасильницького спілкування, розкритті змісту поняття «ненасильницьке спілкування», обґрунтуванні актуальності проблеми в сучасних умовах, виявленні особливостей впровадження ненасильницького спілкування в освітньому процесі початкової школи.

Практичне значення результатів дослідження: отримані результати можуть бути використані у професійній діяльності вчителів початкових класів; у процесі написання методичних рекомендацій, підручників і навчальних посібників; у системі підготовки майбутніх учителів загальноосвітньої школи, під час перепідготовки й підвищення кваліфікації педагогів тощо.

Апробація результатів дослідження:

- основні положення й результати дослідження обговорювалися на методичних об'єднаннях учителів початкових класів Чернівецького багатoproфільного ліцею № 4;

- публікація матеріалів дослідження;

- брала участь і стала переможцем першого туру Всеукраїнського (внутрішньоуніверситетського) конкурсу студентських наукових робіт з галузі знань 01 Освіта / Педагогіка (Тема: «Імплементація ненасильницького спілкування в освітньому процесі початкової школи»» (наказ ЧНУ ім. Юрія Федьковича від 04.04.2024 р. № 106 «Щодо підведення підсумків Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з галузей знань і спеціальностей у 2023/2024 навчальному році»).

Публікації: Запотічна Христина. Ненасильницьке спілкування як педагогічний феномен. *Проблеми початкової освіти: науковий пошук студентів та магістрантів: зб. матеріалів міжвуз. наук.-практ. конф.* (Хмельницький, 28 берез.2024 р.). Хмельницький, 2024. С.89-95.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи: вступ, два розділи, які поділені на параграфи, загальні висновки, список використаних джерел (83 позиції), додатки. Загальний обсяг – 100 сторінок.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ НЕНАСИЛЬНИЦЬКОГО СПІЛКУВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Проблема дослідження у психолого-педагогічній літературі

Проблеми спілкування, взаємодії між людьми, їх стосунки завжди були у центрі зацікавленості філософів, науковців, педагогів, психологів. Увага до цього питання сягає своїм корінням далекого минулого, бере свій початок ще від доби античності. Зауважимо, що звернення до аспекту ненасильницького спілкування в означений період мало опосередкований характер, не було предметом спеціальних досліджень, розглядалося у межах проблеми комунікативної діяльності особистості.

У Стародавній Греції особливе значення надавалася красномовству, мистецтву риторики – переконання словом, впливу промовця на аудиторію. Славетний ритор того часу Горгій стверджував: «Однаковий вплив мають і сила слова для стану душі і склад ліків для відчуття тіла. Подібно до того як одні ліки зупиняють хвороби, а інші – життя, так само й слова – одні засмучують, інші – захоплюють, деякі лякають, а декому, хто слухає їх, вони хоробрість вселяють. Слова, які переконали душу, примушують підпорядкуватися сказаному» [72, с.138]. Видатний мислитель, оратор, вірець інтелектуального спілкування – Сократ ключовим засобом комунікації вважав рівноправний діалог, побудований на запитаннях і відповідях, конструктивній взаємодії його учасників. Великим мистецтвом вважав спілкування як порозуміння між спірозмовниками учень Сократа-Платон. У своєму трактаті «Протогор» він окреслює правила ведення бесіди, толерантного спілкування: «...можна сперечатися ... але не сваритися. Сперечаються ж і друзі, які добре ставляться один до одного, а сваряться супротивники і вороги» [72, с. 139].

Продовжуючи традицію своїх попередників, давньогрецький філософ Аристотель наголошував важливість кращих якостей характер особистості, які, проектуючись у мовленні, сприяють порозумінню між людьми, досягненню консенсусу: ««Переконання досягається за допомогою

морального характеру (мовця) у тому випадку, коли промова проголошується так, що викликає довіру до людини, яка її промовляє, тому що ми взагалі й швидше віримо людям хорошим... Є три причини, що викликають довіру до мовця... через які ми віримо без доказів, – це розум, доброчинність і благонастроєність...» [72, с.140].

Риторичні навички, уміння людини спілкуватися на засадах толерантної взаємодії високо цінувалося визначними особистостями Римської республіки, такими блискучими ораторами, як Гай Кракх, Катон Старший, Марк Антоній, Марк Тулій Цицерон, Марк Фабій Квінтіліан та ін. Зокрема, Цицерон підкреслював, що якісне міжособистісне спілкування можливе лише за умови певного співвідношення індивідуальних особливостей характеру комунікантів - доброти, моральності, стриманості, поступливості, уміння слухати тощо: «...ораторові приходить на допомогу ще м'якість голосу, скромний вираз обличчя, ласкавість мовлення... корисним буває виявити ознаки добродушності, благородства, лагідності, поштивості, відсутності жадоби й користолюбства; всі ці прикмети людини чесною й незарозумілою, не різкою, не норовливою і непричепливою дуже сприяють прихильності до неї і відвертають від тих, хто цими якостями не володіє...» [72, с. 140].

У Середньовічній філософській думці (Августин Аврелій, Фома Аквінський, Іван Золотоустий) бачимо новий імпульс дослідження проблеми спілкування крізь призму теоцентризму, моралізаторських міркувань.

Епоха Відродження актуалізує ідеали гуманізму, етичних цінностей, культури спілкування. Різноманітні аспекти проблеми міжособистісного спілкування, конструктивної взаємодії, мистецтва красномовства знайшли своє висвітлення у працях Феофана Прокоповича.

У філософських пошуках періоду Нового часу чільне місце посідає розробка й обґрунтування методу досягнення істини. Розглядаючи спілкування як один із провідних чинників розвитку особистості, видатний український філософ Григорій Сковорода наголошував на тому, що лише у спілкуванні особистість реалізовує свої природні задатки, обдарування. «Пізнати в собі

справжню людину – в цьому щастя, а корінь нещастя – в неправильному розумінні своїх здібностей, самого себе» [25, с.357].

З кінця XIX - поч. XX ст. проблема спілкування набуває загального, універсального значення. Вона активно вивчається не лише філософами, а й стає предметом дослідження багатьох соціально-гуманітарних наук: психології, соціології, лінгвістики, фізіології, філології, а також педагогіки.

Результати подальших педагогічних досліджень (К.Ушинський, Б.Грінченко, В.Сухомлинський та ін.) показують, що саме у конструктивному, толерантному спілкуванні відбувається становлення людської особистості, формування світогляду та її найважливіших якостей. В.Сухомлинський у своїх працях актуалізував проблему спілкування учителя і його вихованців: «Якщо вчитель став другом дитини, якщо ця дружба осяяна благородним захопленням, поривом до чогось світлого, розумного, у серці дитини ніколи не з'явиться зло» [69, с.157]. Він залишив чимало цікавих ідей та порад з приводу того, яким повинно бути це спілкування за формою, змістом, стилем. Видатний педагог розглядав спілкування як чинник розвитку зростаючої особистості, наголошував на потребі роботи над розвитком культури мовлення школярів, дотримання етикетних норм у спілкуванні.

Як усяка діяльність, спілкування є предметним. Предметом діяльності спілкування слугують якості та властивості комуніканта, що проявляються у взаємодії. У спілкуванні виділяється низка аспектів: мета (пізнавальні, культурні, соціальні потреби), зміст (інформація, що пересилається від однієї людини до іншої) і засоби (кодування/спосіб передачі інформації, що передається у процесі спілкування).

Проблема спілкування – одна із найбільш багатоаспектних у психолого-педагогічній науці. До вивчення тих чи інших сторін спілкування залучені й інші науки: соціалогія досліджує цей феномен з боку індивідуальних і групових характеристик комунікантів; лінгвістика - з боку специфіки мовних і мовленнєвих одиниць спілкування. Особливий інтерес для теми нашого дослідження становлять праці Н.Бочаріної, Н.Бутенко, К.Гнатковської,

Л.Дикаревої, С.Дубовик, Т. Кравчинської, В. Тернопільської та ін. Розглядаючи спілкування як складний і багатоплановий процес, ці автори звернули особливу увагу на його сутнісну характеристику – здійснення взаємного обміну інформацією, уявленнями, інтересами, як основу розвитку цілісної системи суб'єкт- суб'єктних відносин у якій важливу роль відіграє ненасильницький аспект спілкування.

Педагогічна діяльність завжди ґрунтується на законах спілкування. Поза спілкуванням з учнями немає ні виховання, ні навчання. В умовах сучасної школи значення ненасильницького спілкування значно зростає, оскільки змінюється соціальна функція школи. Психологи виокремлюють три типи міжособистісного спілкування: *імперативне* – авторитарна форма впливу на партнера по спілкуванню, його мета – підпорядкування одного партнера іншому, досягнення контролю над його думками, поведінкою й спонукання до певних дій та рішень; особливістю є те, що спонукання, примус до чого - небудь не приховується; засобами впливу є вказівки, накази, вимоги; *маніпулятивне*, подібне на імперативне; мета – вплив на партнера, але досягнення намірів здійснюється не відкрито, а приховано; *діалогічне* – альтернатива двом попереднім типам спілкування; спілкування засноване на рівноправності партнерів [23, 53].

Спілкування є важливою умовою становлення особистості, досягнення цілей, задоволення потреби в інформації, в міжособистісному контакті. Саме у процесі спілкування проявляються й формуються міжособистісні стосунки. Особливо цінується ненасильницьке спілкування, тобто взаємодія без насилля, яке, як правило, проявляється у таких випадках: нам здається, що нас не чують; ми не можемо зрозуміти причини й прийняти поведінку іншої людини; запас сил і енергії вичерпується, а ми не знаємо, як про це сказати співрозмовнику. У всіх цих ситуаціях допомагає позитивне спілкування, яке дозволяє говорити про свої почуття й потреби з любов'ю до себе й до інших, екологічно просити про підтримку чи допомогу й навчитися слухати себе та інших.

Ненасильницьке спілкування трактується як підхід до спілкування, в основу якого покладена емпатія, усвідомленість і самовираження. Цей підхід розроблений з метою поліпшення комунікаційних процесів і його успішно використовують у різних сферах людської діяльності: бізнесі, психології, соціології, медицині, освіті, а також в особистих стосунках.

Засновником цього підходу (деякі науковці його трактують як метод) вважають американського психолога М.Розенберга, який, у 60-х роках минулого століття, опираючись на гуманістичну психологію М.Ганді та дослідження свого колеги К.Роджерса, обґрунтував модель ненасильницького спілкування. До складових цієї моделі відносяться: *спостереження* (передбачає розмежування спостереження й оцінювання), *почуття* (вираз почуттів, які точно і ясно виражають наші емоції), *потреби* (визнання потреб, схованих за нашими почуттями), *прохання* (прозорість у висловлюваннях, чіткість формулювання свого прохання).

Основні положення ненасильницького спілкування викладені Маршаллом Розенбергом у книзі «Мова життя: Ненасильницьке спілкування». Серед них виокремлюють такі: усі мають схожі потреби; кожен має можливість задовольнити свої потреби; усі наші почуття є показником задоволення чи не задоволення своїх потреб; потреба ділитися з іншими; співчуття як спосіб вияву своїх потреб.

Метою ненасильницького спілкування є встановлення таких відносин, які засновані на чесності й емпатії, створенні позитивного зв'язку між комунікантами. М. Розенберг писав: «Ми всі дуже дорого розплачуємося, коли люди діють відповідно до наших цінностей і потреб не від щирого серця, а через страх, почуття провини чи сорому. Якщо люди приймають наші цінності, враховують наші потреби через зовнішній чи внутрішній примус, рано чи пізно ми зіткнемося з наслідками зменшення доброї волі. І ті люди також змушені платити свою емоційну ціну: з високою ймовірністю вони обурюються, у них знижується самооцінка, коли вони намагаються відповідати нашим запитам і вимогам зі страху, почуття провини чи сорому.

Більш того, щоразу, коли інші люди у своїй свідомості асоціюють нас із якою - небудь з цих емоцій, знижується ймовірність того, що у майбутньому вони зможуть справді щиро й без фальші відповідати нашим очікуванням та цінностям» [60, с.95].

Отже, ненасильницьке спілкування - це простий метод відкритого, емпатичного спілкування, який складається із чотирьох основних аспектів: спостереження; почуття; потреби; прохання. Як уже зазначалося, метою такого спілкування є віднайдення способу взаємодії, яка дозволить усім учасникам комунікативного акту отримати те, що дійсно необхідне без використання почуття провини, сорому, звинувачень, образ, примусу чи погроз. Метод надзвичайно корисний при вирішенні конфліктів, порозуміння з іншими, свідомого життя тут і зараз, належного усвідомлення власних потреб та потреб інших.

У психолого-педагогічних дослідженнях як зарубіжних: Д.Борг, К.Роджерс, М.Розенберг й ін., так і вітчизняних науковців: Г.Лещук, В.Маралів, Л.Орбан-Лембрик, С.Петрова та ін. таке спілкування називають по-різному: ефективне, відкрите, безконфліктне, продуктивне, екологічне, ненасильницьке. Нам ближчим є останній термін, оскільки, на наш погляд, найбільш точно відображає гуманістичні цінності, на яких і ґрунтується. В основу цієї моделі спілкування покладені гуманістичні принципи, що визнають особистість головною цінністю, особливою монолітною системою, здатною до самоактуалізації.

Діапазон застосування моделі ненасильницького спілкування доволі широкий. У всіх випадках таке спілкування допомагає зрозуміти співрозмовника і без пасивної агресії попросити про важливе. Це дозволяє гасити конфлікти у самому зародку – чи то в домашній обстановці, чи у професійній сфері. Ненасильницьке спілкування сприяє не лише у взаємодії з іншими людьми, але й внутрішній рівновазі людини. Коли ви підбираєте відповідну лексику у спілкуванні, ви наповнюєтеся позитивними емоціями,

делікатністю, розумінням, емпатією, піклуванням про когось, ваше спілкування стає більш гармонійним і толерантним.

Таким чином, ненасильницьке спілкування допомагає: краще розуміти інших людей та їх мотивацію; забезпечувати оптимальну комунікацію у професійній сфері, адже, коли люди враховують потреби й почуття інших, то можуть працювати в команді й досягати загальної мети, тобто, такий підхід підвищує ефективність роботи, поліпшує атмосферу в колективі і знижує рівень конфліктності; вибудовувати глибокі й значимі стосунки, керувати своїми почуттями, врівноважувати емоційну сферу, створювати атмосферу довіри й підтримки, що надзвичайно важливо у сфері освіти.

Розвиток нових суспільних відносин висунув на передній план питання різнобічного розвитку особистості, осмислення різноманітних чинників, що впливають на формування людини. Особливістю сучасного етапу розвитку освіти є пріоритет людського чинника, посилення уваги до особистості школяра. Гуманізація, гуманітаризація, демократизація, диференціація та індивідуалізація освіти – вагомні напрямки, що продиктовані часом. Реалізація цих напрямів неможлива без розв’язання проблеми формування культури комунікації, навичок ненасильницького спілкування. Гуманізація освіти перш за все спрямована на гуманізацію педагогічних стосунків, актуалізацію людських якостей, формування нового типу професійного мислення і поведінки педагога, який володіє стратегіями і тактиками безпечного й ефективного педагогічного спілкування. Тож ідеї М.Розенберга, питання можливостей застосування його концепції в освітньому процесі знайшли втілення у багатьох новітніх дослідженнях.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми імплементації ненасильницького спілкування показав такі напрямки досліджень:

- *теоретичні засади вивчення питання ненасильницької комунікації*: Н.Бутенко «Комунікативні процеси у навчанні» (2004), С.Гарькавець, Л.Волченко «Спілкування в педагогічному процесі» (2021), Г.Лещук «Ненасильницька комунікація як механізм ефективної міжособистісної

взаємодії в соціономічних професіях» (2022), М.Капітоненко «Культура миру» (2018), В.Маралів «Педагогіка і психологія ненасильства в освіті» (2017), М.Сідун «Особливості процесу спілкування молодших школярів у шкільному колективі» (2017),;

- *психологічні та вікові характеристики ненасильницького спілкування*: Л.Журавльова «Психологія емпатії» (2007), Т.Ковалевська «Моделювання емпатії в сучасному комунікативному просторі» (2011), Л.Орбан-Лембрик «Психологія професійної комунікації» (2009), Т.Рябовол «Соціально-психологічні чинники розвитку емпатії у молодших школярів загальноосвітніх закладів» (2014), С.Яланська «Психологічні аспекти педагогіки партнерства нової української школи» (2017);

- *практичні аспекти ненасильницького спілкування*: Д.Борг «Мистецтво говорити. Таємниці ефективного спілкування» (2019), Н.Бочаріна, О.Недибалюк «Основні компоненти розвитку ненасильницького спілкування у дітей молодшого шкільного віку» (2022); М.Дикун «Метод ненасильницької комунікації як шлях до ефективного спілкування» (2019), В.Кочубей «Принципи ненасильницького спілкування та вирішення конфліктів» (2018), С.Петрова «Застосування методу ненасильницького спілкування у сфері соціальної роботи сучасної України» (2020), Т.Рудюк «Родинна лексика в контексті ненасильницького спілкування: комунікативно-діяльнісний підхід» (2020);

- *культура професійного спілкування*: С.Дубовик «Культура професійного мовлення як складник педагогічної культури вчителя» (2014), О.Курило, І.Розман «Вербальні та невербальні аспекти культури спілкування» (2027), Т.Липченко, С.Кость «Педагогічне спілкування: особливості, закони, функції» (2017), А.Молчанова «Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога» (2013), Я.Радевич – Винницький «Етикет і культура спілкування» (2006), В.Шеломенцев «Етикет і культура спілкування» (2015);

- *конструктивна взаємодія учасників освітнього процесу*: С.Гарт, В.Годсон «Клас без провини: інструменти для розв'язання конфліктів і

сприяння розвитку міжособистісного інтелекту» (2020), «Нова українська школа. Що таке емоційний інтелект, ненасильницьке спілкування та як мирно розв'язувати конфлікти» (2021), «Попередження насильства в закладах освіти» (2020);

- *методичні підходи до організації ненасильницького спілкування в освітньому процесі початкової школи*: С.Дубовик, А.Осепян «Методика формування етикетного мовлення молодших школярів» (2020), Т.Іванова «Формування гуманних відносин першокласників» (2014), Є.Івашина «Абетка етикету спілкування: для учнів 2-3 класів» (2018), С.Соловійова, Є.Дубровська «Організація роботи з розв'язання проблем насильства в загальноосвітньому навчальному закладі» (2016), В.Тернопільська «Соціально-комунікативна культура школяра: шляхи сходження» (2008), Н.Юдіна, А.Харченко «Особливості мотивації спілкування у молодшому шкільному віці» (2023).

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження показав, що наукові розвідки мають багатоаспектний характер, охоплюють значне коло проблем. Переважна більшість праць присвячена обґрунтуванню теоретико - методологічних аспектів спілкування; вивченню його структури, видів і форм; характеристиці суб'єктів спілкування; уточнення функцій спілкування у системі основних видів діяльності. У цьому масиві досліджень заявляють про себе й ті, які приурочені проблемі ненасильницького спілкування в освітньому процесі. Однак, відсоток досліджень, у яких представлена цілісна концепція формування навичок ненасильницького спілкування доволі незначний. З огляду на це виникає необхідність у систематизації накопичених знань, глибшого обґрунтування сутності феномену ненасильницького спілкування, всебічного висвітлення його основних компонентів, механізмів і закономірностей, а також особливостей впровадження в освітньому процесі сучасної початкової школи.

1.2. Сутність і головні поняття дослідження

Розглядаючи проблему ненасильницького спілкування, зупинимось на аналізі змісту її основних понять: спілкування, комунікація, культура спілкування, ненасильницьке спілкування.

Спілкування – одна із важливих сторін суспільного життя. З його допомогою людина вибудовує свої взаємостосунки з довкіллям, через спілкування відбувається процес накопичення і передачі інформації, знань, відбувається освоєння соціокультурного досвіду.

Спілкування є невід'ємною частиною процесу формування людини як особистості, основних рис характеру, відіграє вагомую роль у процесі соціалізації людини: формування морально-етичних правил і норм поведінки. «Знання сутності спілкування, його закономірностей, функцій, взаємного обміну і проблем є підґрунтям для реалізації та поліпшення стосунків з іншими людьми і задоволення вищих потреб особистості. Без спілкування особистість не може повноцінно розвиватися» [23, с.6]. У процесі спілкування людина досягає порозуміння або ж приходить до протиріч і конфліктів. Отож, спілкування є засобом вибудовування міжособистісних стосунків, завжди детерміноване системою суспільних відносин, відповідає тим формам комунікацій, які є соціально необхідними й склалися традиційно.

Спілкування як широке поняття вивчено з різних сторін. До його найвагоміших характеристик відносять стандартизованість змісту, цілей, структури, засобів, видів, рівнів тощо. Змістом спілкування є інформація, яка передається людиною (комунікантом) тому, хто її отримує (реціпієнт). Вона може містити будь-які відомості, що включають знання, думки, ідеї, інтереси, настрої та почуття. Для процесу спілкування важливо прийняти повідомлення, осмислити його, дати відповідь, прийти до спільного рішення або дії. Дослідники відносять потребу в спілкуванні до «найважливіших умов формування особистості, соціалізації та реалізації потенціалу людини» [40; 53].

Спілкування є однією з найвагоміших категорій психолого-педагогічної науки. Зокрема, педагогічна психологія, загалом, розглядається крізь комунікативну призму, оскільки практично усі аспекти процесу виховання і навчання обумовлені спілкуванням. Це ключове поняття і соціальної психології, оскільки саме спілкування породжує такі феномени, як «сприйняття і розуміння людьми один одного; лідерство та керівництво; згуртованість і конфліктність й ін.» [31].

У науковому дискурсі склалася поняття «спілкування» пов'язують з категорією «діяльність». При цьому спілкування розглядається лише як форма, вид діяльності. Констатується, що будь-які форми спілкування є специфічними формами спільної діяльності людей. Саме спілкування на рівні дефініції визначається як процес, який породжується потребами у спільній діяльності.

Найбільш поширені визначення спілкування, що відображають означену позицію, розглядають спілкування як багатоплановий процес встановлення та розвитку контактів між людьми, зумовленими потребами спільної діяльності. Однак, погодимось із думкою прихильників інших поглядів про те, що спілкування необов'язково повинно бути ініційоване потребами у спільній діяльності, воно може бути в якості самотивованого процесу. Адже людина потребує спілкування для того, аби розділити з іншими свою радість, печаль, щастя, аби почуватися людиною. Таким чином, спілкування є для людини самостійною цінністю і тому не обов'язково має розглядатися як засіб досягнення цілей спільної діяльності, на чому наголошують С.Гарькавець та Л.Волченко [12].

Отже, у науковому просторі існує чимало визначення поняття спілкування:

- процес взаємодії між двома чи кількома особами, що полягає в обміні ними інформацією пізнавального або емоційно-оцінного характеру;

- взаємодія людей один з одним, що полягає в обміні між ними інформацією пізнавального чи оцінного характеру; спрямований вплив на поведінку, стан, установки партнера;
- процес міжособистісної взаємодії, що породжується широким спектром актуальних потреб суб'єктів взаємодії, спрямований на задоволення цих потреб і обумовлений певними міжособистісними стосунками [23, с.6-7].

Як бачимо, спілкування – це усеосяжне поняття, аби повно розкрити його зміст, ми розглянули деякі теоретичні підходи до цього феномену. Узагальнюючи різні підходи до його трактування, зупинимося на визначенні, поданому М.Сідун: «Спілкування – багатоплановий процес установа й розвитку контактів між людьми, який передбачає обмін інформацією, певну тактику і стратегію взаємодії, сприймання і розуміння суб'єктами спілкування один одного» [63, с.259].

У структурі спілкування зазвичай прийнято виділяти три компоненти: когнітивний (пізнавальний), афективний (емоційний), поведінковий. Їх ще називають трохи інакше - гностичний, афективний, практичний або ж інформативно-комунікативний, регуляційно-комунікативний та афективно-комунікативний компоненти. Для характеристики процесу спілкування існує також чотирьохкомпонентна модель, запропонована А. Реаном, у якій структуру спілкування утворюють «когнітивно-інформаційний (пов'язаний з процесом передачі й прийому інформації; здійснюється чином вербальними та знаковими засобами), регуляційно-поведінковий (характеризує спілкування з позицій особливостей поведінки суб'єктів, з позицій взаємної регуляції поведінки та дій партнерів); афективно-емпатійний (характеризує спілкування як процес обміну на емоційному рівні, а також як регуляцію емоційних станів партнерів); соціально-перцептивний (пов'язаний з процесами сприйняття, розуміння і пізнання суб'єктами одні одного в процесі спілкування) компоненти» [12]. Отже, дослідники виокремлюють такі його сторони чи функції: інформаційно-комунікативну (обмін інформацією), інтерактивну

(обмін діями), соціально-перцептивну (сприйняття людьми один одного). До властивостей спілкування відносять взаємоспрямовану дію, активність кожного його учасника, сподівання учасників на конструктивну співпрацю; кожен із учасників цього процесу є особистістю.

Аналізуючи поняття *«міжособистісне спілкування»*, ми спиралися на праці С.Гарькавець, Л.Волченко, О.Драган, Л.Кайдалової, В.Тернопільської та ін., які у його трактуванні наголошують на тому, що це пряме й безпосереднє спілкування людей, відбувається у найрізноманітніших сферах їхнього життя і характеризується особистими контактами тих, що спілкуються. Воно має відповідати таким критеріям: участь невеликої кількості людей; безпосередня взаємодія - учасники знаходяться у просторовій близькості, мають можливість бачити, чути, торкатися один одного; особистісно-орієнтоване спілкування, оскільки кожен із його учасників визнає унікальність свого співрозмовника, бере до уваги особливості його емоційного стану, самооцінки, особистісних характеристик [7;12;23].

Спілкування історично пройшло свою еволюцію від безпосереднього, так би мовити «традиційного» спілкування «обличчя в обличчя», до комунікації.

Поняття комунікації (з лат. – спілкування, повідомлення, передача) і спілкування часто ототожнюють. Чимало лінгвістів вважають їх синонімами, зокрема, термін «комунікація» розуміється ними як обмін думками та інформацією у формі предметних чи письмових сигналів. У свою чергу, «спілкування» означає процес обміну думками, інформацією та емоційними переживаннями між людьми. У цьому випадку між поняттями різниці немає. Саме так міркують лінгвісти, для яких спілкування – це актуалізація комунікативної функції мови у різних мовленнєвих ситуаціях. Комунікація визначається і як «механізм, за допомогою якого забезпечуються існування та розвиток людських стосунків, який охоплює всі розумові символи, засоби їх передачі у просторі та збереження у часі» (Ч.Кулі), і як «соціальне поєднання індивідів за допомогою мови та знаків, установлення загальнозначущих наборів правил для різної цілеспрямованої діяльності» (К.Черрі), і як «акт

відправлення інформації від мозку однієї людини до мозку іншої людини» (П. Сміт, К. Беррі) [31, с.22].

У психолого-педагогічній літературі ці поняття розглядаються як пересічні. Термін «комунікація» вживається для «позначення засобів зв'язку будь-яких об'єктів матеріального й духовного світу, процесу передачі інформації від людини до людини, а також передавання й обміну інформацією у суспільстві з метою впливу на соціальні процеси» [23]. Комунікація є соціально-обумовленим процесом, інформація у якому передається за допомогою використання різних знакових систем: писемності, технічними засобами зв'язку і різними мовленнєвими каналами (вербальним і невербальним) у процесі міжособистісного спілкування.

Спілкування ж трактується як «міжособистісна взаємодія людей у процесі обміну інформацією пізнавального чи афективно-оцінювального характеру» [23]. Спільним для них є надсилання інформації від людини до людини за допомогою різних засобів. Отже, дефініції «спілкування» і «комунікація» мають не лише спільні, а й відмітні ознаки. Ці поняття містять у собі обмін думками та інформацією у формі сигналів. Відмітні ознаки виходять із змісту цих понять, оскільки вони використовуються у різних науках. Комунікативні здатності розвиваються у спілкуванні, у засвоєнні культури людських стосунків.

Поняття культури доволі широке, стосується усіх сфер людського життя. Джерелом її походження є діяльність людини щодо зміни довкілля. Становлення і розвиток культури відбувається паралельно з розвитком суспільства шляхом накопичення досвіду і знань багатьох поколінь. Культура визначає рівень соціального, інтелектуального, духовно-морального, художньо-естетичного розвитку особистості, засвоєння нею досвіду соціальної взаємодії.

Отже, спілкування і культура тісно взаємопов'язані: спілкування є особливою формою культури. У сучасній науці існує декілька теоретичних підходів до вивчення поняття «культура спілкування» - вивчається: місце

спілкування у системі конкретно-історичних соціальних взаємозв'язків; зміст спілкування, його форми, види, місце у діяльності людини; питання культури міжнаціонального спілкування; проблема педагогічного спілкування у рамках педагогічної культури; проблема культури спілкування в контексті сучасного суспільства, толерантності [23; 36].

Культура спілкування нерозривно пов'язана з культурою особистості, оскільки саме вона визначає її духовно-моральні, ціннісні орієнтири. У масовому розумінні культура спілкування дорівнює культурі поведінки. У педагогічній науці культура спілкування трактується як система знань, умінь і навичок у різних ситуаціях спілкування. Часто культура спілкування у педагогіці ототожнюється з комунікативною грамотністю – умінням застосовувати правила і норми спілкування у певній життєвій ситуації. Комунікативна грамотність передбачає наявність таких складових як культура мовлення, мовна і мовленнєва грамотність, етикетні норми спілкування тощо.

Культура спілкування є важливим засобом підвищення ефективності комунікації, «визначає характер взаємин співрозмовників, являє собою складну систему комунікативних засобів – етичних орієнтацій і комунікативних умінь особистості, реалізація яких забезпечує успішність життєдіяльності людини у поліетнічному середовищі. Однак результати реальної оцінки розвитку культури спілкування серед учнів шкіл дозволяють констатувати невідповідність вимогам сучасного суспільства і вимагають вдосконалення системи виховної роботи з підвищення її рівня» [78, с.200]. Культура спілкування – це існуючі в суспільстві норми поведінки, вербальні та невербальні засоби спілкування, усе те, що забезпечує конструктивну взаємодію. Показником сформованості культури спілкування є система моральних орієнтирів, які стали внутрішніми переконаннями людини, що виявляються у її діях і вчинках. Виховання культури спілкування – одне із основних завдань шкільної освіти, особливо у її початковій ланці.

Проблема ненасильницького спілкування в освітньому процесі пов'язана із поняттям «культура міжособистісного спілкування». Дослідники трактують це поняття як особистісне новоутворення суб'єкта, що включає такі компоненти, як: сукупність значимих якостей (безконфліктність, комунікативність, емпатія, толерантність, доброзичливість, чуйність); мотивація до позитивної взаємодії з учасниками міжособистісного спілкування; ціннісне ставлення до моральних норм, правил поведінки прийнятим у суспільстві; система знань, умінь і навичок етичного міжособистісного спілкування, необхідна для успішної прямої та безпосередньої взаємодії з дорослими, однолітками, іншими дітьми у різноманітних життєвих ситуаціях.

Зміст процесу формування культури міжособистісного спілкування молодших школярів полягає у сукупності особистісного (неконфліктність, комунікативність, толерантність, емпатія, чуйність, доброзичливість), мотиваційно-ціннісного (мотиви, цінності, що регулюють поведінку дитини у процесі міжособистісного спілкування), інформаційного (система знань про культуру міжособистісного спілкування, засадничі норми і правила поведінки в суспільстві, безконфліктне спілкування з іншими) та поведінкового (орієнтація колі учасників спілкування – вік, стать, соціальне становище, емоційний стан і у ситуації, що складається в момент спілкування, пошук продуктивних способів взаємодії, аналіз своїх дій тощо) компонентів [71; 77].

Основою культури міжособистісного спілкування є *ненасильницьке спілкування* – взаємодія без насильства на основі компромісу, консенсусу, співробітництва. Під насильством часто розуміють використання сили чи загрози сили, що може призвести до травм, збитків, поневірянь або навіть смерті. Воно може бути фізичним, словесним чи психологічним. Зокрема, це може бути:

- порівняння (А ось донька нашої сусідки – Іванка – перемогла у шкільній олімпіаді з англійської мови, а ти чому не можеш, від тебе навіть гарної оцінки не дочекаєшся!);

-приниження (У нашій родині всі добре вчилися, у кого ти, дурбелік, такий вдався? І чому я не здивований, що у тебе нічого не виходить, ти ж нікчема і ледащо!);

- маніпуляції (Я що, до стінки говорю; Ти ніколи не виконуєш те, що я тебе прошу; Якби ти мене поважав, то вчився би краще);

- погрози (Будеш плакати – віддам циганам; Отримаєш погану оцінку – викину з дому; Не хочеш слухати тата – розіб'ю телефон).

Феноменологія насильницького типу спілкування представлена маніпулятивним стилем для якого характерні заборони, жорсткі вимоги, порівняння з іншими, критика, ігнорування, нотації та повчання.

Безперечно, продуктивне спілкування необхідне для побудови конструктивних відносин з іншими, тому виникає необхідність подолання непродуктивного спілкування. Для цієї мети використовується модель ненасильницького спілкування М. Розенберга, яка передбачає вибудовування довірчих відносин і ненасильницьке спілкування з оточуючими [60].

Як уже зазначалося, метою ненасильницького спілкування є максимальне задоволення потреб кожного учасника, що втягнений у вирішення спірних, конфліктних ситуацій, перекидаючи місточки між людьми. Таке спілкування нині називають по-різному: ефективним, відкритим, ненасильницьким. Нам ближче останній термін, оскільки він найбільш повно відображає гуманістичні цінності, що лежать у його основі. Уникаючи насильницького методу спілкування й налагодивши зв'язок між учасниками конфлікту, висловивши один одному своє бачення ситуації, беручи до уваги аргументи іншої сторони, проблему в більшій мірі можна вирішити безболісно.

До принципів ненасильницької поведінки у комунікації відносять:

-готовність до діалогу та компромісу;

- критичне оцінювання своєї поведінки задля виявлення того, що може провокувати антагоністичну реакцію опонента;

- аналіз ситуації очима співрозмовника задля його розуміння, пошуку такого виходу із ситуації, який дозволяє зберегти обличчя обом сторонам, вийти з конфлікту з честю;
- відкритість поведінки, уникнення по відношенню до партнера прихованих намірів, неправди, тактичних хитрощів тощо [24, с.179].

Не менш важливою метою ненасильницького спілкування М.Розенберга є встановлення індивідом відносин із самим собою, що є основною сферою застосування концепції, оскільки «оцінка поведінки з точки зору власних потреб – це стимул до змін», без яких неможливе формування компонентів ненасильницької комунікації [60].

Структура ненасильницького спілкування складається із чотирьох компонентів. Розглянемо їх детальніше.

Перший – спостереження без оцінювання. Іншими словами, потрібно розрізняти спостереження й оцінювання й розділяти їх, оскільки їх поєднання викликає у співрозмовника відчуття того, що його критикують, спонукаючи противитися цьому. Відповідно, формування ненасильницького спілкування у таких умовах стає неможливим.

Другий компонент – ідентифікація та вираження почуттів. Він передбачає необхідність розвитку словникового запасу, що здатен виразити усю гаму почуттів, які людина відчуває у даний момент (ідентифікація думок, почуттів, оцінювання власного емоційного стану, а також реакцій оточуючих).

Для того, аби легше визнавати й усвідомлювати свої почуття, М.Розенберг радить ставити собі низку питань, спрямованих на оцінювання стану в поточний момент, наприклад: Що мене дратує у цій ситуації? Історично склалося так, що у суспільстві не прийнято говорити про свої почуття. У цьому й полягає складність другого компонента. Із застосуванням цього принципу усвідомлення емоцій з часом стане звичкою, яка сприятиме ефективній комунікації.

Третім компонентом є підтвердження потреб, що є основою власних почуттів. Цікавим є той факт, що почасти насильницька поведінка є

вираженням почуттів людини та її потреб, однак негативні оцінки, критика спричиняють захисну реакцію – самозахист, чи, навпаки, напад. Тому усвідомлення взаємозв'язку між своїми емоціями і своїми потребами спрощує вибудовування позитивної комунікації.

Четвертий компонент – чітке прохання, яке повинно бути зрозумілим і лаконічним: той, хто висловлює певне прохання повинен розуміти, який результат має отримати.

Серед положень, що лежать в основі ненасильницького спілкування, виокремлюють такі:

- у всіх потреби подібні;
- кожна людина має можливість задоволення своїх потреб;
- почуття людини є показником задоволення чи незадоволення її потреб;
- потреба ділитися з іншими;
- співчуття як спосіб вияву потреб.

Отже, ненасильницьке спілкування – це метод комунікації та розв'язання конфліктів, метою якого є осмислення і врахування бажань учасників спілкування задля конструктивної взаємодії, позитивного вирішення розбіжностей.

Маршалл Розенберг називає ненасильницьке спілкування мовою серця. Він розділяє стилі спілкування на «Мову Жирафа» (ненасильницьке спілкування) і «Мову Вовка» (насильницьке спілкування); підкреслюючи, що переважна більшість комунікацій відбувається саме на «мові вовка». Таким чином, той, хто навчиться спілкуватися на «мові жирафа», навчиться краще розуміти співрозмовника, у нього сформується розуміння намірів і мотивів партнера, потреба застосування агресії у спілкуванні відпаде сама собою [60]. Використовуючи метод ненасильницького спілкування, ми починаємо висловлювати свої думки щиро і ясно, відповідаючи співрозмовнику повагою, співчуттям і розумінням; ми слухаємо і чуємо інших; у процесі спілкування ми розуміємо і свої, і чужі потреби.

У процесі ненасильницького спілкування автор концепції виокремив дві частини: особисте самовираження за допомогою чотирьох складових: спостереження, почуття, потреби, прохання; тобто, емпатичне прийняття іншої людини через чотири складові ненасильницького спілкування.

Особлива увага приділяється емпатичній складовій у процесі взаємодії людей. Емпатія – «особлива форма психічного відображення» суб'єктом (емпатуючим) об'єктивної реальності, що опосередкована внутрішнім світом суб'єкта (емпата). Суть емпатії полягає у відображенні суб'єктом емпатії переживань емпата і трансформації цих пережив, у власні» [20, с.9]. М.Розенберг зауважує, що часто замість емпатії люди схильні давати поради чи втішати іншого крізь призму своєї позиції та емоцій.

Емпатичне розуміння вчений трактує як повагу до емоцій партнера по спілкуванню (не нав'язування своєї думки, власної позиції, оцінних суджень), що дає співрозмовнику можливість самовираження, тверезого підходу до оцінки тієї чи іншої ситуації.

Велике значення у процесі ненасильницького спілкування також має вдячність. За М.Розенбергом, варіант повного вираження вдячності складається з трьох компонентів: назвати дії іншої людини, які посприяли благополуччю; озвучити свої потреби, які були задоволені діями іншого; висловити приємні почуття, що виникли після вдоволення цих потреб. Крім того, необхідною умовою ненасильницького спілкування, на думку психолога, є вміння чітко виражати себе (Я-повідомлення).

Концепція ненасильницького спілкування має великий потенціал, оскільки її алгоритм сприяє формуванню навичок побудови емпатичної комунікації.

1.3. Вікові характеристики ненасильницького спілкування молодших школярів

Спілкування - важлива сфера життєдіяльності молодших школярів, воно відіграє надзвичайно важливу роль у процесі становлення особистості. Цим

пояснюється інтерес педагогіки до феномену спілкування, його розвивальних, дидактичних, виховних можливостей. Питання якості спілкування, його ефективності розуміється дослідниками як «його результативність, коли реалізуються комунікативний намір і комунікативне завдання як практичного, так і духовного плану. Тобто, у цих випадках можна говорити про «комунікативну удачу». Протилежна їй – комунікативна невдача – коли мовець не досягає мети» [63, с.260].

Психологи зазначають, що спілкування є першим видом соціальної активності дитини, завдяки якому вона отримує інформацію, потрібну для її індивідуального розвитку. Спочатку через пряме наслідування (вікарне навчання), а згодом через словесні інструкції (вербальне навчання) дитина набуває основного життєвого досвіду. Носіями цього досвіду є люди, з якими вона взаємодіє. Отже, насиченість, глибина спілкування, його змістовність, різноманітність цілей і засобів є важливими чинниками, що визначають розвиток зростаючої особистості.

Педагогічна класифікація виокремлює такі виховні функції спілкування:

- *нормативну* (спілкування як нормативний процес): освоєння дитиною норм соціально-типової поведінки;
- *пізнавальну* (спілкування як пізнавальний процес): індивідуального соціального досвіду в процесі комунікації);
- *емоційну* (спілкування як афективний процес): розуміння емоцій, володіння собою, емпатія;
- *актуалізуючу* (спілкування як спосіб та засіб соціального утвердження особистості): віддзеркалює реалізацію у спілкуванні типових та індивідуальних сторін особистості [40; 53].

Період у житті дитини від 6 до 11 років віковою психологією визначається як молодший шкільний вік. Це сензитивний період, винятковий час для розвитку і вербального, і невербального спілкування. Дослідники справедливо зазначають: те, що втрачено у цей час, у подальшому важко або й зовсім не можна надолужити. Віковими особливостями молодших школярів вважають

високий рівень значимості для них гри і навчання; у колективі слабо виражений поділ відносин на ділові й міжособистісні; високий авторитет учителя як носія колективних норм і цінностей. Провідною діяльністю стає навчальна, що визначає зміни в розвитку психіки дітей: відбувається перебудова міжособистісних взаємовідносин дитини з однолітками й дорослими. Тож «емоційно-смісловою домінантою спілкування є зміст основних сфер життєдіяльності молодших школярів: пізнання, діяльність, гра. Домінанта визначає зміст і характер спілкування молодших школярів зі всіма категоріями комунікантів» [21].

Згідно Державного стандарту початкової освіти «метою початкової освіти є всебічний розвиток дитини, її талантів, здібностей, компетентностей та наскрізних умінь відповідно до вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей і потреб, формування цінностей, розвиток самостійності, творчості та допитливості» [50]. Отже, важливого значення набуває потреба формування навичок співробітництва з однолітками й дорослими у різних соціальних ситуаціях, врахування позиції інших людей, вміння слухати й вступати у діалог, знаходити конструктивний вихід із конфліктної ситуації.

Велика роль у формуванні культури міжособистісного спілкування, розвитку навичок ненасильницького спілкування належить початковій школі, оскільки через недостатній досвід спілкування молодші школярі зазнають труднощів у міжособистісній взаємодії, непоодинокими є випадки прояву агресивності та конфліктної поведінки. До типових труднощів навчання у комунікативній сфері дослідники відносять ті, які проявляються через спілкування учня з педагогами, з однолітками, з батьками. Дефіцит розвитку мовленнєвих засобів, комунікативної взаємодії призводить до труднощів у вирішенні не лише комунікативних, а й пізнавальних завдань [44;45].

У стосунках із вчителем виокремлюються такі комунікативні труднощі: невміння дотримуватися правил поведінки на уроках і перервах; дисциплінарні порушення вихованця змушують учителя вдаватися до дисциплінарних заходів, що, з одного боку, відволікає інших учнів від

виконання навчальних завдань, а з іншого – перешкоджає встановленню ділових контактів учителя з учнем; невміння будувати комунікацію з учителем у навчальній діяльності: низький рівень мовленнєвого розвитку учня, що спричиняє незрозуміння змісту поставленого завдання, блокує звернення за допомогою до вчителя; страх перед негативним оцінюванням: емоція страху отримати низьку оцінку викликає почуття безпорадності, побоювання не впоратися із поставленим завданням, наслідок чого є труднощі у засвоєнні нового матеріалу; труднощі включення у спільну (фронтальну та групову) діяльність, організовану вчителем: проявляються у безініціативності під час встановлення й підтримки стосунків на основі навчальних інтересів, співпраці; нездатність зважати на думку іншого, домогтися узгодження різних точок зору, виявляти шанобливе ставлення до співрозмовника, невміння дотримуватися правил ведення діалогу та дискусії також призводить до труднощів у навчанні; індивідуально-психологічні особливості школяра: сором'язливість, тривожність, наявність мовних дефектів, наприклад, заїкання тощо.

У стосунках з однолітками: невміння аргументувати свою точку зору, нездатність відстояти свою позицію: спілкування з однолітками передбачає наявність партнерства й рівність позицій, тож спроби будь-кого агресивно нав'язати свою точку зору руйнують співпрацю, ведуть до труднощів у навчанні; комунікативні труднощі, пов'язані з особливостями родинних культурних норм і правил; невміння вести конструктивний діалог, досягати взаєморозуміння та успішно комунікувати з партнерами у навчальній діяльності та дозвілєвих формах діяльності призводить до труднощів під час планування навчальних завдань, а також пошуку шляхів їх розв'язання; несформованість навичок співпраці з однолітками в навчально-дослідницькій, проєктній та інших видах діяльності; особливе значення комунікативні навички мають під час виконання навчально-дослідницької та проєктної діяльності, яка реалізується у групових формах, тож несформованість навичок ненасильницького спілкування і взаємодії

ускладнює їх виконання; труднощі вибудовування комунікацій з однолітками у навчальній і позанавчальній діяльності, що визначаються індивідуальними особливостями; однолітки уникають спілкування з однокласниками, які вирізняються зарозумілістю, агресивністю, невпевненістю тощо.

У стосунках з батьками: інфантильність у стосунках з батьками: надмірна опіка батьків – постійна допомога у виконанні домашніх завдань, виховних заходів, стеження за дитиною ускладнює формування навичок самостійності в мотивації до навчання та відповідальності за його результати; відсутність контакту з батьками, непорозуміння, страх покарань за негативні оцінки: батьки цікавляться навчанням дитини лише формально, основну увагу звертають на оцінки: за позитивні хвалять і заохочують, за негативні – карають; відсутність батьківської підтримки, відсутність у шкільному житті дитини знижує внутрішню мотивацію до навчання, позбавляє навчальну діяльність особистісного сенсу.

Своєчасне виявлення вчителем проблем, що виникають у комунікативній сфері молодшого школяра, дає змогу якісно вибудовувати педагогічну взаємодію і, за необхідності, проєктувати індивідуальні освітні маршрути учнів. Для молодших школярів характер спілкування змінюється, що пов'язано з новим видом діяльності – навчання, навчальної діяльності, а також включення дитини у позаурочну діяльність.

Ці обставини потребують «певного періоду адаптації дитини, одним із аспектів якої є поступове освоєння нових соціальних відносин в умовах нового колективу. Дитині необхідно зрозуміти й засвоїти норми нового для неї виду спілкування – спілкування у процесі урочної та позаурочної діяльності, які відрізняються від норм спілкування, засвоєними нею у дитячому садочку. Крім того, відбувається суттєва зміна складу людей, що оточують дитину, а це вимагає від неї певних, інколи й доволі немалих зусиль для того, аби визначити своє відношення до людей і встановити з ними контакти. Потреба в емоційному контакті реалізується школярами у сфері відносин із дорослими, з однолітками, рідше з дітьми старшого чи молодшого віку» [43].

Молодші школярі з дорослими спілкуються переважно в родині (батьки, родичі), представниками близького соціального оточення (друзі родини, сусіди) та у школі (вчителі). Частота спілкування з дорослими у дітей цього вікового періоду різна, залежить від змісту та форм організації їх життєдіяльності, стилю спілкування дорослих, їх ініціативності. Дослідники виокремлюють такі аспекти комунікації з дорослими: «у процесі навчальної роботи у школі та вдома; інформування дорослих про свої особисті та шкільні справи; запит інформації у дорослих з конкретних питань, наприклад, оцінки своєї поведінки тощо» [54].

Молодший шкільний вік – винятковий, сензитивний період для розвитку вербального й невербального спілкування дитини. Це оптимальний період для формування комунікативних, мовленнєвих умінь, засвоєння норм соціальної поведінки, взаємодії з однолітками різної статі, бачення соціальних ситуацій тощо.

Молодші школярі розпочинають процес спілкування лише тоді, коли для цього є конкретні предметно-практичні підстави, які зумовлюють зміст, наповненість процесу спілкування, його тривалість, інтенсивність і стійкість. Тож ненасильницьке спілкування – це й «дієвий метод впровадження змін в системі побудови міжособистісних стосунків, які формуються ще з дитинства та властиві людині упродовж життя, а саме з дитячого віку формуються комунікативні уміння та навики» [5, с.407].

Психологи наголошують на тому, що вікові особливості комунікації проявляються у тому, що у першому й частково у другому класі зміст спілкування головним чином визначається навчальною діяльністю та грою. З другого півріччя другого класу роль тематичний зміст спілкування розширюється. Діти головним чином обговорюють навчальну діяльність, ігри (у тому числі й іграшки), кінофільми, гаджети, домашніх улюбленців, сосунки між собою та сімейні події. Усі ці теми в розмовах учнів розкриваються ситуативно.

М.Сідун справедливо наголошує на тому, що навички міжособистісного спілкування молодших школярів бажають кращого, «є діти з пониженою соціальною активністю, схильні до самотності. Частина дітей використовує невдалі соціальні стратегії у стосунках з однолітками. Тому повноцінному спілкуванню людина повинна навчитися ще на початковому етапі формування своєї особистості, а саме навчитися швидко й правильно орієнтуватися в умовах спілкування, вміти правильно спланувати своє мовлення; відшукати відповідні засоби для передачі задуманого змісту; уміти забезпечити зворотний зв'язок, але якщо будь-яку з ланок акту спілкування буде порушено, то мовцю не вдасться домогтися очікуваних результатів спілкування – воно виявиться неефективним» [63, с.260].

Словниковий запас молодших школярів загалом не на високому рівні. Дружнє спілкування головним чином реалізується у процесі гри і пов'язане зі спілкуванням осіб однієї статі. Однак, статистичні дослідження говорять про те, що «вісім відсотків хлопчиків та одинадцять відсотків дівчаток реалізують його періодично у спілкуванні з однолітками протилежної статі. Дружнє спілкування відбувається як в організованій діяльності класного колективу, так і поза ним» [6;9].

Вчені зазначають, що структура спілкування однолітків різних статей у молодшому шкільному віці вельми нестійка: ситуативні контакти з приводу конкретних занять, ситуативні ігрові спільноти й більш стабільні дружні групи. Кількість таких груп невелика: від 2-3 учнів у першому, 4-5 у третьому, 6-7 у четвертому класах. Хоча склад цих груп доволі динамічний, але до третього класу спостерігається зростання стійкості уподобань. За вибором простору спілкування молодші школярі поділяються на дві групи: орієнтовані на спілкування вдома і у школі (спілкування відбувається у школі, квартирі, у дворі - їм, властиве прагнення до усамітнення, найчастіше пов'язане з будь-якими предметними заняттями: читання, ліплення тощо, на самоті молодші школярі фантазують і спілкуються з вигаданими співрозмовниками, що дає можливість компенсувати відсутність друзів);

зорієнтовані на вуличне спілкування (характеризуються більш широким колом спілкування, більш зорієнтовані на спілкування у процесі рухливих ігор та участі у різних заходах: екскурсії, відвідування музеїв, виставок, кінотеатрів тощо; саме для них є притаманним спілкування з дітьми різного віку) [80].

Основи конструктивного спілкування закладаються у дитинстві, тому одним із головних завдань сучасної початкової школи є формування позитивного спілкування, комунікативної культури, яка є складовою частиною культури поведінки. Психологи зазначають, що молодші школярі, особливо першокласники, ще не вміють належно слухати вчителя і одне одного, домовлятися між собою, розв'язувати конфлікти, за власною ініціативою вступати й підтримувати міжособистісні стосунки з однолітками, дорослими, їм доволі складно виражати свою симпатію чи антипатію, наслідком чого стають конфліктні ситуації, агресивність по відношенню до інших, діти часто переривають спілкування, замикаються у собі [21;83].

Поступово виникають комунікативні труднощі по відношенню до вчителів, батьків, однолітків, які у подальшому виявлятимуться у формі негативізму, непослуху, невпевненості у собі, заниженій самооцінці. Невдоволеність своїм місцем і становищем у колективі однокласників, може негативно вплинути на моральний розвиток особистості. Саме сприятливі міжособистісні стосунки, як у шкільному колективі, так і поза школою, позитивно впливають на психічний стан дитини, її пізнавальний інтерес, успішність, прагнення контакту з іншими людьми.

Підвищений інтерес молодших школярів до довкілля, їх відкритість до спілкування, потреба в емоційному контакті, активній взаємодії є відмітною особливістю їх психологічного розвитку, саме вона визначає цей вік як найсприятливіший для формування ненасильницького спілкування. У цьому процесі вкрай потрібна допомога дорослого.

Одним із основних об'єктів пізнання є поведінка, приклад однолітків та вчителя. Потребу молодших школярів у позитивних емоціях може вдовольнити емпатійний учитель. Саме належна організація навчального

процесу, стиль взаємостосунків з учнями окреслюють зони ненасильницького спілкування.

Стиль спілкування учителя зі своїми вихованцями визначає їх поведінку в класі під час уроку та у позаурочній діяльності. Дитина, що йде до школи – це людина, яка активно вчиться комунікативним навичкам. Саме в школі дитина отримує навички соціальної взаємодії з групою однолітків, вона автоматично займає абсолютно нове місце в системі людських взаємин.

У дошкільному віці індивідуальні характеристики дитини приймаються й максимально враховуються найближчими їй людьми. У школі ж статус дещо змінюється, дитина знаходиться у рівному становищі з іншими вихованцями, коло спілкування поступово збільшується, внаслідок чого можуть виникати різноманітні психологічні проблеми, які дитина повинна навчитися долати, узгоджуючи свою поведінку згідно нових правил і вимог, враховувати інтереси інших [41;42].

У цей період учні активно оволодівають навичками спілкування, позитивної соціальної взаємодії з однолітками, умінням дружити.

Психолого-педагогічні дослідження показують, що відношення до друзів і саме розуміння дружби має певну динаміку. Так, для дітей 5-7 років друзі – це ті, з ким вони граються, кого бачать частіше інших. Вибір друга визначається перш за все зовнішніми чинниками: діти живуть в одному будинку, ходять разом до школи, сидять за однією партою й т. п. У цьому віці діти перш за все звертають увагу на поведінку, ніж на якість особистості: мені з ним весело, легко, добре, цікаво. У цей період дружні стосунки ще не міцні, легко виникають і легко обриваються.

Діти 8-11 років вважають друзями тих, хто відгукується на їх прохання, поділяє їх уподобання, допомагає. «Для виникнення взаємної симпатії і дружби стають важливими такі якості особистості, як доброта, чесність, впевненість в собі тощо. Поступово у молодшого школяра складається система особистих стосунків у класі. Її основу складають емоційні відносини, які переважають над усіма іншими» [28].

На різних етапах молодшого шкільного віку якості характеру особистості мають певну специфіку прояву. Так, для першокласників, найбільш вагомими позитивними рисами є доброта, належність до класного активу, готовність поділитися солодощами, підтримати, ініціативність, акуратність, лідерські якості. Спілкуватися й дружити діти не хочуть з плаксами, двієчниками, тими, хто капризує, обманює, зраджує.

Тобто, першокласники оцінюють своїх однолітків перш за все за тими якостями, які легко проявляються зовні, а також на які частіше всього звертає увагу вчитель. Згодом критерії дещо змінюються - учні віддають перевагу тим, хто активний, має організаторські здібності, уміє дружити, цінує інших, розуміє інших, тобто, не лише красива зовнішність, а певні особистісні якості. У цей період учні стають більш сором'язливі та ранимі, гостро реагують на зауваження в присутності інших, несправедливі оцінні судження тощо.

Отже, підвищений інтерес учнів молодшого шкільного віку до довкілля, їх здатність спілкуватися, співпереживати, певною мірою керувати своєю поведінкою, є відмітною особливістю їхнього психологічного розвитку (ця здатність визначає даний вік найсприятливішим для формування навичок ненасильницького спілкування).

Водночас у своїй взаємодії їм необхідне мудре керівництво дорослого. Молодшому школяру потрібно чітко знати свої права й обов'язки, учителі повинні підтримувати впевненість дитини в собі, надавати можливості зростання, дитина повинна відчувати свою унікальність і цінність і визначним критерієм тут має бути не лише її академічна успішність, але й інші якості, які прямо не пов'язані з навчанням.

Важливу роль у формуванні ненасильницького спілкування зростаючої особистості відіграє дружнє спілкування з однолітками, дорослими адже це сприяє самопізнанню, розвитку специфіки взаємодії з іншими, позитивно впливає на комунікативну модель поведінки. Молодший школяр стає суб'єктом міжособистісних відносин.

Аналіз психологічних особливостей ненасильницького спілкування молодших школярів, дозволяє зробити висновок про те, що саме у цьому віковому періоді батьки та вчителі повинні дотримуватися оптимального стилю та методів спілкування аби посприяти розвитку необхідних компонентів ненасильницького спілкування: емоційного, поведінкового, мотиваційного.

Висновки до розділу 1

Розвиток навичок конструктивного спілкування у молодших школярів є одним із актуальних завдань сучасної школи, оскільки ступінь їх сформованості впливає як на результативність навчання, так і на процес їх соціалізації, розвитку особистості в цілому. Оновлення системи освіти, зміна суспільних відносин у вітчизняному соціумі визначає запит на розвиток таких якостей зростаючої особистості, як комунікабельність, відкритість, емпатія, здатність до співпраці з іншими.

Феномен ненасильницького спілкування є предметом досліджень як зарубіжних (М.Розенберг, К.Роджерс, Д.Борг, С.Гарт, В.Годсон, К.Плеснер й

ін.), так і вітчизняних вчених (М.Дикун, О.Кікінежді, Р.Коваль, О.Соловйова, Є. Дубравська, В. Кочубей, В. Маралів та ін.). Розкриваючи теоретико-методологічні та практичні аспекти проблеми ненасильницького спілкування, чимало науковців відзначають недостатню увагу педагогів сучасної школи до цього питання, певне обмеження у можливостях володіння психолого-педагогічним інструментарієм – інноваційними технологіями, формами та методами розвитку навичок толерантної взаємодії, ненасильницького спілкування в учнів молодших класів.

Метод ненасильницького спілкування створив американський психолог М.Розенберг. Вивчаючи конфліктні ситуації, учений обґрунтував спосіб взаємообміну інформацією, який:

- сприяє мирному проясненню розбіжностей між учасниками комунікативного процесу;
- допомагає вирішувати конфлікти, розвиває розуміння себе, своїх потреб, учить бачити потреби інших;
- допомагає замінити звичку приховувати свої почуття, придушувати емоції на відкритість і взаєморозуміння у спілкуванні, вибудовування позитивних, толерантних взаємостосунків

У науковому дискурсі поняття ненасильницького спілкування визначається як: концепція взаємодії між людьми, що ґрунтується на розумінні один одного і взаємоповазі; технологія вибудовування діалогу між учасниками освітнього процесу; гнучка технологія комунікації, що поєднує переговорні навички та конфліктологію; вид ефективної комунікації; спосіб розвитку емоційного інтелекту [5; 16; 32; 39; 42; 55; 60].

Спілкування є показником особливостей самооцінки дитини, її особистісних рис, якостей характеру, моральності тощо. Для періоду молодшого шкільного віку найприйнятнішими є особистісне і ділове спілкування. У цей період у різноплановому спілкуванні та новій навчальній діяльності реалізується увесь потенціал дитини. У навчальній діяльності, спрямованій на саморозвиток, відбувається засвоєння нових знань і вмінь. За

допомогою ділового спілкування дитина вчиться налагоджувати контакти, розвивати свої комунікативні здібності, бо ділове спілкування характеризується взаємодією між людьми, які виконують спільну роботу або беруть участь в одному виді діяльності.

Зі вступом до школи спілкування стає соціально-орієнтованим, що обслуговує потребу у виконанні важливих справ, сприяє організації суспільних форм життя. Міжособистісне спілкування пов'язане з безпосереднім контактом людей у групах, в парах. Воно передбачає знання безпосередніх особливостей співрозмовника і наявність спільного досвіду діяльності, переживання і розуміння. Нова соціальна роль, права та обов'язки накладають відбиток на взаємовідносини з батьками, дорослими (у тому числі вчителями) та однолітками

Молодший шкільний вік є особливим етапом становлення особистості як члена суспільства. У цей віковий період провідною у школярів стає навчальна діяльність. Психологи зазначають, що це не просто діяльність із засвоєння певних знань, умінь і навичок. На основі пізнавальної предметної діяльності у молодших школярів формуються найважливіші навички міжособистісного спілкування та моральної, толерантної поведінки.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ НЕНАСИЛЬНИЦЬКОГО СПІЛКУВАННЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

2.1. Дослідження сформованості ненасильницького спілкування молодших школярів

Спілкування є необхідною умовою розвитку людини, її духовного та фізичного здоров'я як члена суспільства, як особистості. Виступаючи у ролі самостійного виду діяльності, спілкування є особливою школою соціальних відносин. У процесі спілкування можуть виникати конфліктні ситуації та конфлікти, основними причинами яких у дитячому середовищі вважають

несформованість відповідних комунікативних навичок, культури спілкування, нездатність витримувати психологічні навантаження без агресивних реакцій на джерело роздратування.

Ненасильницьке спілкування відіграє важливу роль у початковій школі, оскільки спілкування молодших школярів має безпосередній емоційний характер, цей віковий період є важливою ланкою набуття умінь і навичок безконфліктного спілкування у соціально значимій діяльності – навчальній. Зіткнення протилежних думок, несумісність, нетолерантність у міжособистісній взаємодії, міжособистісних відносинах пов'язані з негативними емоційними переживаннями.

Дуже часто молодші школярі бурхливо реагують на прості зауваження чи вимоги, нестандартні ситуації, деякі дії інших дітей. Нерозуміння з боку дорослих та однолітків, невдоволеність своїм становищем, невміння слухати, вести конструктивний діалог тощо продукує негативні емоції. Такі емоції можуть стати причиною розладу поведінки, відхилень від загальноприйнятих норм, проявів насильства.

Перебуваючи у стані тривожності, хвилювання, стресу, дитина не спроможна послідовно думати й діяти, належно контролювати свої вчинки, що призводить до виникнення конфліктних ситуацій, напруги у взаєминах, агресії, деструктивного спілкування.

Стиль міжособистісної комунікації молодших школярів, як уже зазначалося, обумовлюється особливостями взаємодії між членами родини, а також прикладом вчителя. Серед найтипівіших форм насильницького спілкування дослідники виокремлюють психологічне: примус, погрози, оцінки-ярлики, перестороги, висміювання, залякування, допитування тощо.

Концепція ненасильницького спілкування «полягає у використанні таких конструкцій у комунікативній взаємодії, які забороняють негативне оцінювання, бо можуть викликати почуття провини, сорому, інші дискомфортні відчуття» [76, с.149].

З метою визначення стану сформованості ненасильницького спілкування молодших школярів нами було проведено констатувальне дослідження на базі Багатопрофільного ліцею № 4 м. Чернівці.

В експерименті взяли участь 28 учнів 3-Г класу, з них дівчаток – 11, хлопчиків – 17. Місце спостереження: школа, клас, урок, прогулянка, група продовженого дня, екскурсії, виховні заходи й т. п. Кількість спостережень: щоденні.

Завдання констатувального етапу: підібрати діагностичні методики, що дозволяють діагностувати стан сформованості ненасильницького спілкування в учнів третього класу; проаналізувати рівень сформованості навичок культури ненасильницького спілкування молодших школярів задля виявлення особливостей впровадження ненасильницького спілкування в освітньому процесі початкової школи.

Беручи до уваги структурні компоненти спілкування: інформаційний (розуміння значення ненасильницького спілкування в житті, у навчанні), мотиваційний (вибір того чи іншого стилю спілкування), діяльнісний (ступінь продуктивної активності й самостійності, наполегливість, успішність засвоєння практичної діяльності), нами були виокремлені критерії й показники ненасильницького спілкування молодших школярів. До рівнів сформованості ненасильницького спілкування віднесено високий, середній і низький.

Високий рівень: учні знають і усвідомлено розуміють правила ненасильницького спілкування; мають уявлення про способи толерантного спілкування; дотримуються норм культури мовлення; емпатійні; спокійно реагують на критику, вміють слухати, не перебивати співрозмовника; активні у спілкуванні; готові до продуктивної та творчої взаємодії з людьми на засадах щирої зацікавленості; виявляють ініціативу у встановленні контактів; логічно висловлюють свої міркування у процесі комунікації; уміють самостійно та конструктивно вирішувати проблемні ситуації; структурують своє мовлення з урахуванням певної ситуації; виявляють прагнення до самоусвідомлення негативних якостей характеру, недоліків поведінки, бажання їх виправити.

Середній рівень: учні даного рівня загалом знають правила спілкування, мають загальне розуміння способів ненасильницького спілкування; є огріхи в культурі мовлення, інколи не вміють до кінця вислухати співрозмовника, перебивають його; ставлення до навчальної та особистісної співпраці загалом позитивне, але нестале, в основному проявляється при стимулюванні; критику у свій бік сприймають не завжди належним чином; активність у комунікативному процесі залежить від емоцій, настрою; не завжди можуть самостійно вирішити конфліктні ситуації, вибудувати свої мовлення з урахуванням тієї чи іншої ситуації.

Низький рівень: учні мають приблизне уявлення про правила спілкування, не розуміють особливостей ненасильницького спілкування; не вміють слухати співрозмовника, перебивають, принижують, критикують його; не сприймають критичні зауваження у свій бік, проявляють агресію, не вміють структурувати мовлення відповідно до комунікативної ситуації; постійно порушують поведінку; вживають агресивну лексику; не виявляють ініціативу у встановленні контактів аж до їх уникнення, особливо малознайомими людьми, не прагнуть до самовдосконалення.

Варто зазначити, що оцінка стану сформованості ненасильницького спілкування молодших школярів – доволі складне у методологічному плані питання, оскільки чітко структурованих методик діагностики саме цієї проблеми поки ще не розроблено. Тому на основі аналізу декілька наукових підходів (С.Дубовик, А.Осепян, Л.Журавльова, Г.Лещук, С.Петрова, О.Соловійова та ін.), ми узагальнили діагностичні методики й адаптували їх до вікових та індивідуальних особливостей молодших школярів [19;20; 39; 55; 64].

Комплексність методики оцінки стану сформованості ненасильницького спілкування молодших школярів полягає перш за все у використанні декількох методів. Основний із них – психолого-педагогічне спостереження, яке дозволяє адекватно оцінити рівень сформованості ненасильницького спілкування.

Метод спостереження застосовувався таким чином: створювали педагогічні ситуації, які давали можливість максимально висвітлити індивідуальні особливості культури ненасильницького спілкування: «Поясни правила другу», «Підготуємо клас до проведення свята», «Приберемо наш клас» тощо. Зокрема, завдання «Поясни правила» є додатковим до діагностики мотиваційного компонента ненасильницького спілкування молодших школярів.

Учням пропонувалася гра «Том і Джеррі», потрібно було організувати гру самостійно (правила гри пояснювалися лише одній дитині). При цьому дитина могла обрати три лінії поведінки: за власним бажанням детально пояснити усім правила гри; пояснити правила лише після нагадування вчителя; відмовитися пояснювати правила іншим. Сформованість мотиваційного компонента оцінювалась у відповідності до вибраної лінії поведінки.

Завдання «Вчуся бути ввічливим» було додатковим при діагностиці емоційного та рефлексивного компонента ненасильницького спілкування. Третьокласникам пропонувалося розповісти про який – небудь вчинок, який свідчить про дотримання правил ввічливості. Після чого проводилася бесіда за питаннями: які правила поведінки є обов'язкові вдома, у школі?; що мене ображає у спілкуванні, чому? Свої відповіді потрібно було обґрунтувати.

Для діагностики практичного компонента ненасильницького спілкування пропонувалося завдання «Ми йдемо у кінотеатр» (інсценізація), у процесі якого учні моделювали процес спілкування.

На констатувальному етапі дослідження також використовувалися такі діагностичні методики:

- «Діагностика толерантної поведінки. Незакінчені речення» (толерантність у колі друзів); мета: виявити загальний рівень толерантності класу.

- Тест «Вибір»; мета: визначити відношення молодших школярів до моральних норм поведінки. Анкетування. (ДОДАТОК А)

Крім того, ми також спостерігали за характером повсякденного спілкування третьокласників з однолітками та дорослими у процесі позаурочної діяльності – під час прогулянок, відвідування їдальні, культурно - дозвіллєвих закладів (музей В.Івасюк, О.Кобилянської), кінотеатру (перегляд фільму «Мавка»), у групі продовженого дня. Загалом, спостереження проводилося протягом місяця.

Аналіз результатів дослідження показав: біля 95% учнів (23) продемонстрували середній рівень сформованості навичок ненасильницького спілкування, 3 % - низький; 2 % високий рівень.

Високий рівень проявився в дотриманні етикетних норм поведінки, культури мовлення, умінні слухати іншого, розуміти його почуття, адекватно реагувати на критику, дружити, бути коректним.

Про сформованість мотиваційного компонента ненасильницького спілкування на середньому рівні свідчать такі характеристики: ставлення до особистісної взаємодії загалом позитивне, але не стабільне; правила гри дитина пояснює іншим лише після нагадування; не завжди вислуховує іншого до кінця; інколи забуває про правила поведінки, є окремі порушення в етикетних формах спілкування, не завжди коректно висловлює своє ставлення до співрозмовника.

Низький рівень характеризується домінуванням ігрової потреби у спілкуванні, наявні егоїстичні, негативні мотиви комунікації, дитина не бажає пояснювати іншим правила гри, слухає лише себе, порушує правила, наявні агресивні реакції, не вміє себе стримувати, в окремих випадках схильна до психологічного та фізичного насильства..

Характеристика рівнів емоційного компонента така: загалом має місце адекватність прояву та сприйняття емоцій, однак спостерігається неухильність до співрозмовника, невміння слухати, чути, дещо слабо виражена здатність до співчуття, співпереживання, взаємодопомоги (середній рівень); нещирість, пасивність, замкнутість у спілкуванні, сором'язливість, невпевненість у собі,

небажання відповідати за свої вчинки, нездатність чути й розуміти іншого (низький рівень).

На високому рівні бачимо загалом розуміння основних компонентів спілкування, емпатійність, тактовність, прагнення до вдосконалення, тобто узгодженість компонентів культури спілкування.

Для середнього рівня рефлексивного компоненту характерним є намагання аналізувати процес комунікації, однак спостерігається пасивність у висловлюванні власної думки, відповідальності за свої вчинки; учень розповідає про свої вчинки, але за умови уточнень вчителя.

На низькому рівні рефлексивного компоненту учні не намагаються аналізувати недоліки спілкування як свого, так і інших, зробити висновки щодо удосконалення культури ненасильницького спілкування.

Отже, результати дослідження показали середній рівень сформованості навичок ненасильницького спілкування

Як бачимо, «на початковому етапі мовної освіти толерантні характеристики мовленнєвої поведінки молодших школярів «дискретні», розмиті, не пов'язані між собою, тоді як для стійкої толерантної поведінки необхідне формування всіх ознак толерантності в їхній інтегративній єдності. У цьому випадку учень зможе демонструвати у своїй мовленнєвій поведінці прийняття відмінностей і здійснювати безконфліктне спілкування з різними співрозмовниками» [24, с. 143].

Таким чином, вважаємо, що провідними напрямками роботи з прищеплення молодшим школярам навичок ненасильницького спілкування має бути розвиток мотиваційно-ціннісного, змістового та практичного компонентів спілкування, уміння застосовувати їх у ситуації співробітництва з дорослими й однолітками:

- поінформованість щодо змісту ненасильницького спілкування;
- формування позитивного ставлення до своїх однолітків через уміння володіти собою та належними засобами емоційно позитивного спілкування;

- розвиток толерантних установок на взаємодію та доброзичливі стосунки, уміння працювати в команді, слухати один одного, конструктивно вирішувати конфліктні ситуації;
- встановлення позитивних взаємовідносин, коректної комунікації.

Великого значення у цьому процесі набуває навчальна діяльність молодших школярів та вплив на них вчителя.

2.2. Партнерська взаємодія учителя й молодших школярів як чинник ненасильницького спілкування в освітньому процесі початкової школи

Ненасильницький підхід у спілкуванні є об'єктивною потребою сучасного суспільства, адже лише толерантна особистість, здатна конструктивно взаємодіяти з іншими, «розробляти власні стратегії поведінки, самостійно мислити, здійснювати моральний вибір і нести за нього відповідальність перед собою і суспільством у цілому» [55; 58]. Реформа нової української школи наголошує створення в освітньому середовищі творчої атмосфери співпраці, екологічної взаємодії, підтримки, поваги. Державний стандарт початкової освіти серед цінностей освіти акцентує потребу «забезпечення безпеки у результаті створення атмосфери довіри і взаємоповаги, перетворення школи на безпечне місце, де запобігають насильству і цькуванню, надають необхідну підтримку» [50].

Концепція нової української школи, Закон України «Про освіту» наголошують принцип співпраці та взаємодії в освітньому процесі (педагогіка партнерства), який передбачає «застосування нового змісту і технології співпраці на партнерських засадах, якісно нові форми співпраці та взаємовідносин щодо структури взаємодії, визначення ролей, розподілу функцій, спільних узгоджених дій і спільної відповідальності за результати між учителями, учнями, батьками та представниками суспільства, широко залучаючи, насамперед, батьків до побудови індивідуальної освітньої траєкторії кожної дитини з метою її цілісного розвитку як особистості,

підготовки до успішного майбутнього професійного та особистісного самовираження» [52, с.173].

Психічний розвиток, навчальна діяльність і спілкування учнів молодшого шкільного віку перебувають у функціональній взаємозалежності. Важливою умовою, що забезпечує взаємозв'язки в освітньому процесі, є характер стосунків між всіма його учасниками: вчителем, учнями, адміністрацією, батьками, уміння спілкуватися конструктивно, уникаючи зайвої напруги.

Психологи стверджують, що природа напруги у стосунках може бути будь-якою, однак, у загальному випадку не тим, чого ми прагнемо чи вважаємо правильним. У відповідь на непорозуміння, людина реагує звичним, знайомим їй іще з дитинства, чином, продовжуючи використовувати певні поведінкові шаблони.

Перш ніж говорити про якісь альтернативи, варто розібратися у тому, як і чим саме шкодять загальноприйняті способи роботи з напругою у стосунках з молодшими школярами: оцінювання, використання сили, уникнення відповідальності, підміна емоцій оцінюванням [29].

Повчальне оцінювання – це звичка, звинувачувати, засуджувати, критикувати, навішувати певні ярлики з припущенням про те, що щось не так, працює неправильно чи погано. Наприклад, у педагогічному спілкуванні доволі часто зустрічаються такі мовні кліше, як:

- «Ти ще би свого прадіда спитав, може, врешті, пора самому прийняти якесь рішення? Коли я був на твоєму місці / у твої роки/ я був відмінником, а ти й далі є неуспішним».

Як результат-суперечка, агресивний самозахист чи депресивний стан учня. Стереотип захисту, який формується у дитячі роки стає своєрідним бар'єром у сприйнятті зворотного зв'язку, несвідомою втечею від відповідальності.

Сила, тиск, вимога – прохання, яке містить відкриту або приховану загрозу покарання (у будь-якій формі) у разі невиконання вимоги:

- «Прошу, поведься чемно, бо, коли отримаю догану через тебе, покажу де раки зимують».

Інший варіант – обіцянка нагороди за певні дії чи покарання за невиконання якихось дій. Сама вимога при цьому може бути навіть заздалегідь не озвучена:

-«Звичайно, тобі потрібно попрацювати додатково, адже на уроці потрібно бути уважним, а не дивитися, як горобці чубляться за вікном»; «Нехай виконає усі завдання сам, а тоді подумаємо, чи піде він з нами до театру».

Результатом може бути тимчасова згода, абияк виконані умови, прихована ворожість. У перспективі – звичка використовувати тиск, силу, аби задовольняти свої потреби.

Уникнення відповідальності – звичка шукати причину своїх намірів і вчинків у чомусь або комусь іншому. Виправдання та зобов'язання – два типові способи уникнення відповідальності. Доволі детально вони описані А. Крістофером. У моделі прийняття відповідальності, автор розглядає сім стадій відповідальності, показуючи на простих прикладах, що люди думають, говорять і роблять, коли щось іде не так [14]:

- заперечення як відмова визнати подію, що сталася, відмова прийняти проблему та потребу її вирішення: «Я не міг це зробити/так помилитися/»;

- звинувачення із негативним емоційним забарвленням: «Це все через Миколку, він зачіпався, я відволікся і не зміг вчасно виконати завдання». Так, інколи програми звинувачення інших доволі активні, однак, учні мають розуміти, що це не найкращий стан для конструктивного вирішення проблеми. Ми можемо загрузти у стані звинувачення на хвилину, день чи усе життя. І доки знаходимося у цьому ментальному стані, маємо справу не з реальною проблемою, а з почуттям тривожності, невпевненості, тощо;

-виправдання зі спробою перекласти провину на якісь природні чи надприродні сили, які лише можна собі уявити, навіть не припускаючи думки, що це сталося через нас самих: «Була буря/ дощ/град/сніг, я не міг провести

спостереження» й т. п. Виправдання як і заперечення – це позиція безпорадності, залежності від впливу інших чинників на наш успіх;

-сором як крок уперед, визнання того, що причина криється у нас самих, однак усе ще без прагнення і спроб щось змінити: «Я такий неухвальный, знову забув систематизувати термінологічний словничок; Я не винен, що не розумію цього завдання». Тобто, ми визнаємо, що ми самі спровокували цю проблему, бо мали певні спроби, однак не заглиблюємося у суть самої причини. Реакція сорому для людини є природною, бо суспільна думка говорить: у разі, коли ми себе звинувачуємо, коли нам соромно за вчинені чи не вчинені дії, ми визнаємо свою відповідальність;

-усвідомлюючи те, що сором не конструктивний, це не завжди стан для вивільнення ресурсів для рішень, ми даємо собі *обіцянку* ніколи більше не потрапляти у подібні ситуації: Потрібно припинити надмірне захоплення комп'ютерними іграми, бо це забирає час для виконання домашніх завдань;

- усунення: від надмірного почуття сорому, провини, взятих зобов'язань, коли не знаємо, як чинити, як прийняти виважене рішення, ми боїмося наслідків, прагнемо відкласти вирішення проблеми, відійти від неї, частково перекласти на інших. Ми здаємося, коли не знаємо, як досягти позитивного результату, мати той ефект, якого хочемо;

- власне, сама відповідальність, коли є розуміння, що ти вищий, сильніший будь-якої проблеми, що у тебе є сила та здатність її подолати через власну мотивацію, а не з примусу. Саме у цьому стані можна чогось навчитися, вирости, побачити речі такими, які вони є насправді.

Підміна емоцій оцінними судженнями: заява про те, що хтось інший змусив нас відчувати себе певним чином: «Я відчуваю себе покинути, оскільки я єдиний учень, який залишився доробляти цю таблицю».

Оскільки чимало інструментів зворотного зв'язку, як сам метод ненасильницького спілкування, пропонує оперувати почуттями більше, ніж фактами, варто не забувати й про те, що коли не розуміти різницю між емоцією і причиною, яка її викликала та своєю оцінкою, то тоді ми підсвідомо

починаємо маніпулювати ситуацією. Ось приклади того, як людина може помилятися, відчуваючи себе: непотрібною, покинутою, зацькованою, осміяною, заляканою, завантаженою, ізольованою, використаною, неадекватною, неважливою, неважливою, винною, недооціненою тощо. Що поєднує усі ці слова? Вони описують дію, яку хтось зовнішній зробив над людиною. Але чи насправді так? Нам лише здається, що ми знаємо мотивацію іншої людини. Насправді ж її дії та наша реакція на них можуть бути не пов'язані таким чином, як нам це уявляється.

У школі відбувається тісна особистісна взаємодія між учнем і учителем, який є загальним моральним орієнтиром і користується беззаперечним авторитетом. Спілкування з вчителем обумовлює і навчальну діяльність, і позакласну, і позашкільну. У відповідності з покладеними на неї обов'язками, індивідуальними особливостями й намірами дитина займає певне місце у шкільному колективі. Партнерство – це «чітке зобов'язання працювати разом, для того, щоб максимально сприяти розвитку здібностей і потенціалу кожної дитини, має чіткий розподіл ролей, цілі, плани, часті комунікації для встановлення довірливих відносин, що є запорукою успішного навчання і розвитку дітей та інших учасників освітнього процесу» [52, с.175].

Використання моделі ненасильницького спілкування в освітньому середовищі через виховання в учнів гуманності, через власний приклад зміни способів взаємодії з іншими людьми призводить до широкого спектру можливостей. Учитель, вдосконалюючи себе, поглиблюючи свою професійну майстерність, практикуючи ненасильницьке спілкування, взаємодіючи з колегами, учнями й батьками, показує приклад безконфліктних стосунків, толерантності, конструктивної взаємодії. У подальшому це сприяє продуктивному розвитку в соціумі на різних етапах становлення особистості, як дорослого, так і дитини.

Ненасильницький підхід у спілкуванні передбачає таку взаємодію дорослого і дитини, яка заснована на запереченні насильства, на позитивній відкритості педагога, визнанні цінності особистості вихованця, забезпеченні

суб'єктивної свободи вибору в діяльності, безпеці й впевненості у сприятливому результаті за будь-яких обставин. Це сприяє успішній соціалізації та розвитку позитивної Я-концепції учнів, зберігає здоров'я, створює позитивний психологічний мікроклімат, атмосферу, засновану на позитивних емоціях. Ненасильницьке спілкування «допомагає по-новому виражати себе, створити душевний зв'язок з іншими людьми, вчить цінувати почуття й потреби, як свої, так і оточення, та давати одне одному якісний зворотний зв'язок» [55, с.172].

У сумісній діяльності молодших школярів в освітньому процесі бачимо вияв вербального і невербального спілкування, оскільки приходить зважати на інших, йти на поступки, ділитися з друзями, допомагати їм. Тобто, молодші школярі починають демонструвати навички емпатії.

У розвитку навичок ненасильницького спілкування значну роль відіграє етикетна культура, дотримання етикетних норм спілкування. Тож вчителю у роботі з учнями молодшого шкільного віку слід використовувати комплекс вправ і завдань, спрямованих на знання формул етикету, проведення *уроків-практикумів*, де учень міг би вправлятися у розумних, красивих, зручних формах спілкування, здійснювати вибір власних дій, відчутти й усвідомити вагомість людських стосунків, побудованих на основі етичних норм і правил, ненасильницькому спілкуванню:

- діалогічне спілкування;
- вправи-тренінги; аналіз поведінкових дій з позицій моральних норм і правил;
- діагностика й рефлексія;
- етичні ігри, спрямовані на ненасильницьке спілкування.

Комунікативні уміння – це «усвідомлені комунікативні дії учнів (на основі знання структурних компонентів умінь і комунікативної діяльності) та їх здатність правильно будувати свою поведінку, керувати нею відповідно до завдань спілкування» [47, с.88]. За своїм змістом ці вміння об'єднують у собі

інформаційно-комунікативні, регуляційно-комунікативні та афективно-комунікативні групи вмінь.

На *уроках української мови*, працюючи з формуванням інформаційно-комунікативних умінь, потрібно акцентувати увагу на таких уміннях, як:

- вступати у процес спілкування (висловлення прохання; привітання, вітання, запрошення, звертання, ввічливість);
- орієнтування у партнерах і ситуаціях спілкування (вступати у розмову зі знайомою в незнайомою людиною;
- дотримуватися правил культури спілкування у взаємодії з друзями, однолітками, вчителями, дорослими;
- розуміння мотивів спілкування, намірів партнерів); співвідносити засоби вербального і невербального спілкування (вживання слів і знаків ввічливості;
- емоційне та змістовне вираження своїх думок, використовуючи жести, міміку, символи; використання малюнків, таблиць, схем, систематизація інформація, яка у них міститься).

Розвиток регуляційно-комунікативних умінь молодших школярів передбачає уміння узгоджувати свої наміри, установки, дії з потребами партнера по спілкуванню; довіряти, допомагати й підтримувати співрозмовника; застосовувати індивідуальні уміння при розв'язанні сумісних завдань тощо.

Особливо важливою є робота з групою афективно-комунікативних умінь – «ділитися своїми почуттями, інтересами, настроєм з партнерами по спілкуванню; виявляти чуйність, співпереживання, турботу до своїх комунікативних партнерів; оцінювати емоційну поведінку один одного» [81].

Наприклад, доцільно розіграти ситуації «У магазині», «У бібліотеці», «У маршрутці». Такі завдання розвивають уміння аналізувати етичні ситуації, слухати, чути, бачити емоційний стан інших, вести пошук допущених мовленнєвих помилок, визначити рівень спілкування; сприяють розумінню молодшими школярами того, що усі правила орієнтовані на прояв моральних

якостей особистості й перш за все доброзичливого та шанобливого ставлення до оточуючих. Вікові особливості вимагають, аби заняття проводилися в цікавій формі, були насичені ігровими діями – стимуляторами активності учнів. (ДОДАТОК В1, В2).

У процесі рольового спілкування розвиток навичок ненасильницької комунікації здійснюється вчителем поетапно і полягає в наступному: розкриття школярам значення цих умінь; ознайомлення учнів із змістом і структурою умінь при розподілі ролей; включення учнів у виконання спільних ігрових завдань з оволодіння комунікативними уміннями; удосконалення засвоєння школярами комунікативних умінь у творчій діяльності.

Молодшим школярам доцільно запропонувати засвоїти практичні вправи, що сприяють формуванню навичок безконфліктного, ненасильницького спілкування :

- «Усмішка»: варто домогтися того, аби на Вашому обличчі завжди сяяла тепла, доброзичлива усмішка;
- «Мир тобі!»: такою має бути перша внутрішня фраза при зустрічі з будь-якою людиною, також добре вимовляти ці слова вранці до сонечка, неба, дерев, птахів, квітів тощо;
- «Чи добре зі мною?»: завжди запитуйте себе, чи комфортно іншим поруч із Вами;
- «Приємна розмова»: уникайте конфліктного спілкування, звинувачень, агресивності у розмові; вчіться стримувати негативні емоції;
- «Комплімент і подяка»: використовуйте будь-яку можливість сказати людині щось приємне; зрозуміти її внутрішній стан. (ДОДАТОК Б)

Ненасильницьке спілкування ґрунтується на комунікативній культурі особистості, яка розуміється як «комплекс сформованих знань і вмінь у сфері міжособистісного спілкування, виражається у толерантному ставленні до своїх однокласників, друзів, в умінні контролювати свою мовленнєву діяльність, етично аргументувати свою позицію, відстоювати свою думку,

продуктивно співпрацювати за допомогою вербальних і невербальних засобів спілкування» [64].

Зразком формування навичок цілеспрямованого мотивованого ненасильницького спілкування є *уроки зв'язного мовлення*. Важливим кроком у розвитку творчого мислення, культури мовленнєвої дії адекватно ситуації спілкування є їх належна організація, коли вчитель уміло відстежує і коректує ситуації мовленнєвої взаємодії між учнями, створює варіанти ситуативної та планової рефлексії, культури сприйняття комунікацій, культури емоцій, а також формування умінь вступати в діалог, що дає зростаючій особистості можливість самоствердитися, розвиває мовлення, мислення, розкриває інтелектуальні та духовні якості тощо.

У процесі цієї діяльності триває також розвиток такої якості особистості молодшого школяра, як суб'єктність – готовність до самореалізації, ініціативи, рефлексії у різних видах навчальної діяльності творення, проєктування життєвих траєкторій, цілей через оволодіння засобами як світу, так і самого себе.

Розглянемо приклади проявів ненасильницького спілкування молодших школярів. Так, у своїй практичній діяльності на уроці зв'язного мовлення я проводила з третьокласниками дискусію на тему «Що означає бути добрим?».

Попередньо я пояснила учням вагомість і необхідність володіння умінням уважно слухати співрозмовника, ввічливо відповідати на питання. Разом ми сформувавши правила, яких треба дотримуватися: найкращий співрозмовник не той, хто вміє добре говорити, а той, хто вміє уважно слухати; люди слухатимуть тебе лише після того, як ти їх вислухав; не перебивай співрозмовника.

Надала приклади алгоритму виконання дій, які забезпечують ці уміння. Наприклад: під час розмови із партнером не думай про щось своє, бо можеш не почути щось важливе; старайся вникнути у зміст розмови, а не чути лише те, що хочеш ти; уважно вислухай усе, що хоче сказати твій співрозмовник; вчися не лише слухати, а й чути.

Клас було розбито на чотири групи, кожна з яких обговорювала поставлене запитання та відстоювала свою думку. Потрібно було стежити за перебігом дискусії, спрямовувати її у належне русло, підтримувати, аби школярі могли зробити адекватні висновки. Зауважу, що учні були активними, однак у відстоюванні своєї точки зору не завжди були толерантними. З метою виявлення труднощів у спілкуванні в процесі дискусії я провела фронтальну бесіду, яка дозволила узагальнити ці труднощі: третьокласникам було важко стримувати себе, вести конструктивний діалог, толерантно ставитися до протилежної точки зору, уміти слухати, доводити свою точку зору спокійним тоном.

На уроці *літературного читання*, при обговоренні теми «Мій герой» учням було запропоновано розділитися на дві команди і розіграти сценку. У процесі цієї роботи в одній із команд виникла гостра суперечка з приводу того, хто буде головним героєм. Учні не слухали, перебивали один одного, сварилися, підвищували голос, були нестриманими. Це призвело до того, що ця команда не змогла дійти спільної думки, виконати завдання. Зауважимо, що саме у цій команді серед інших були учні з низьким рівнем сформованості навичок ненасильницького спілкування.

В іншій команді учасники по черзі вислухали думку кожного, згодом обговорили кандидатуру головного героя, зуміли домовитися і прийняти спільне рішення та розподілити ролі для участі у міні-сцені.

Важливого значення у цьому процесі набуває і робота з розвитку культури мовлення: уміння зрозуміло і ясно висловлювати свої думки, збагачення лексичного запасу молодших школярів, поліпшення вимови, ритміко-інтонаційної виразності мовлення, дотримання орфоепічних, лексичних, граматичних і стилістичних норм української мови, корекція їх порушень тощо.

Як бачимо, основою ненасильницького спілкування учнів молодшого шкільного віку має бути формування умінь толерантної взаємодії, гуманного ставлення один до одного, здатність до співпереживання, співчуття. Тож

важливим є не лише формування уявлень про належну поведінку, комунікативні навички, а, насамперед, емпатію, моральні почуття. Лише у цьому випадку дитину можна навчити розуміти іншого, відчувати чужі болі та радощі як свої, адекватно сприймати точку зору іншого.

Для молодших школярів сфера спілкування у навчанні надзвичайно вагома, тому найбільш значимими для них є уміння контактувати з однолітками; правильно звертатися до дітей та дорослих; використовувати варіативні форми вітання, етикетні формули [54].

Узагальнюючи теоретичні й практичні підходи, зауважимо, що процес навчання з використанням методу ненасильницького спілкування може включати такі етапи:

- *мотиваційний*, мета – актуалізація життєвого досвіду учнів через відповіді на питання, чи виникають у них конфлікти у спілкуванні і з яких причин;
- *вступний*, мета – ознайомлення школярів з концепцією ненасильницького спілкування та його компонентами, переглядаючи відеоролик, учні співвідносять компоненти ненасильницького спілкування з їх описом;
- *аналітичний*, мета - аналіз зрізків діалогів з відповідним змістом і структурою: прочитати діалог й визначити, де він відбувається, відповісти на запитання за діалогом, співвіднести етапи ненасильницького спілкування (спостереження, емоції, потреби й прохання) з репліками у діалозі;
- *мовленнєвої підготовки*, мета – актуалізація та тренування лексичних одиниць з теми емоції і структур, що виражають прохання, учням пропонується порівняти емоції із зображеннями, вибрати із запропонованих ввічливі прохання тощо; стимуляції – розігрування діалогів на основі того, що було опрацьоване і засвоєне раніше.

Зазначимо, що у рамках лише урочної діяльності уміння і особливо навички ненасильницького спілкування не можуть бути сформовані на

достатньому рівні. У великій мірі формування стійких умінь і навичок – завдання *позакласної роботи* у таких видах як: пізнавальна діяльність, ігрова діяльність, дозвіллева діяльність; виробнича діяльність; художня творчість; спортивно-оздоровча діяльність; туристично-краєзнавча, волонтерська діяльність тощо.

Акцент робиться на ігрові форми навчання, які передбачають вищий рівень свободи спілкування й можливості творчого самовираження. На думку дослідників, сюжетно-рольові ігри є найбільш прийнятною, точною і доступною моделлю спілкування молодших школярів. В основу такої гри покладено процес рольового спілкування учнів у відповідності до розподілених між ними ролей та наявною комунікативною ситуацією, що пов'язує ігровий матеріал [51; 71].

Одним із ефективних методів розвитку й формування навичок ненасильницького спілкування є драматизація. В іграх-драматизаціях, приміряючи на себе роль артиста, учень самостійно створює той чи інший образ, використовуючи комплекс засобів вербальної та невербальної виразності.

Організаційні форми позаурочної діяльності доволі різноманітні. Ми вважаємо, що для формування навичок ненасильницького спілкування молодших школярів найбільш оптимальними є тематичні ранки, спеціальні заняття, присвячені цьому питанню, вікторини й конкурсно-ігрові програми з культури міжособистісного спілкування.

У позакласній діяльності доцільно використовувати бесіди на відповідну тематику. Наприклад, «Разом ми все подолаємо», яка спрямована на усвідомлення молодшими школярами мотивів виникнення конфліктних ситуацій та відпрацювання поведінкових стратегій; навчання дітей різноманітним способам толерантної взаємодії; поглиблення змісту понять «ввічливість», «етикетні норми спілкування», «культура ненасильницького спілкування». (ДОДАТОК Д).

У процесі формування навичок ненасильницького спілкування молодших школярів у позаурочній діяльності продуктивними є такі напрямки, як:

- об'єднання дитячого колективу, що сприяє розвитку особистості молодшого школяра, підвищення рівня колективізму, вдосконаленню характеру взаємовідносин учнівського колективу;
- залучення молодших школярів до суспільно-значимої діяльності, яка задовольняє потреби у спілкуванні з дорослими й однолітками та сприяє формуванню навичок співробітництва;
- використання індивідуально орієнтованих форм і засобів формування культури міжособистісних відносин молодших школярів;
- досягнення виховних результатів в особистісному та метапредметному розвитку молодшого школяра, що буде підтвердженням сформованості навичок культури міжособистісних взаємин і ненасильницького спілкування.

Узагальнюючи теоретико-практичні дослідження, власний педагогічний досвід роботи, виокремимо основні педагогічні умови, які сприяють ефективності формування навичок ненасильницького спілкування у процесі позаурочної діяльності.

Важливою умовою є цілеспрямована й систематична робота (ця діяльність повинна здійснюватися систематично й комплексно, оскільки будь-яка фрагментарність педагогічного впливу знижує результативність виховного процесу). У реалізації цієї умови особливого значення набуває реалізація принципу систематичності й послідовності: дотримання логічних зв'язків у процесі навчання і виховання: проведення тематичних занять, гуртків: «Абетка ненасильницького спілкування», «Що таке ввічливість?», «Найважливіші слова», «Правила ненасильницького спілкування» та ін.

Тематичні заняття з ненасильницького спілкування я проводила за декількома змістовими блоками:

- Мовленнєві аспекти «Гарні слова, добрі справи». Цей блок включав низку таких занять: У країні ввічливості (бесіда про норми мовленнєвого

етикету); Я і мої друзі (культура спілкування з однолітками); Я і дорослі (культура взаємодії з дорослими).

- Що таке норми поведінки?: День народження (у мене, у друга, у мами, у вчителя); Вчимося знайомитися, Вчимося вести себе у магазині, транспорті, кінотеатрі.

- «Без вірного друга – великая туга»: Мирись, мирись та більше не сварись (український фольклор про культуру взаємин); Не май сто кіп у полі, а май друзів доволі (навички партнерської взаємодії, дружнього спілкування).

Наступна умова – співробітництво, педагогіка партнерства, демократичний характер спілкування учителя й учня. Згідно Концепції НУШ, «педагогіка партнерства передбачає демократичну взаємодію та співпрацю між учителем, учнем та батьками. Учитель має бути другом, а родина повинна бути залучена до побудови освітньої траєкторії дитини» [68].

Творчо застосувати методи заохочення, позитивної оцінки дитини дозволяють педагогічні ситуації, у яких можна змодельовати ті чи інші життєві обставини, проблемні ситуації, розв'язання яких сприяє формуванню й закріпленню навичок толерантно міжособистісного спілкування, зокрема, самостійного вибору стилю спілкування з іншими. Наприклад: Як зберегти ввічливість, коли тебе образили? Як вибачитися перед другом, мамою, татом? Як поводить себе справжній чоловік/жінка? Ми запізналися на свято, Допоможи іншому, Заспокой іншого, Зрозумій іншого, Запроси друзів у гості та ін.

Ще одна умова - застосування необхідних знань, умінь для застосування новітніх, сучасних, ефективних засобів і методів задля ефективного формування навичок ненасильницького спілкування. Це компетентність, педагогічний такат, інтуїція вчителя, його уміння правильно вибудувати структуру виховного заходу, наповнити відповідним змістом, організувати дітей, правильно оцінити їх роботу тощо. Доцільно запропонувати обговорення казок Лесі Українки («Біда навчить», «Три метелики») оповідань

Василя Сухомлинського («Навіщо кажуть спасибі», «Любов і жорстокість», «Найкрасивіше і напотворніше») та ін.

Велике зацікавлення у молодших школярів викликали дидактичні ігри, які ми використовували з метою відпрацювання правил і норм етикету: гра-лото «Наш одяг», гра-нсенізація «Мені телефонують», театралізована гра «Продавець і покупець», «Я, моя домашня тварина і сусіди» й т.п.

У переліку означених вище умов вагоме місце також посідає умова тісної взаємодії школи й родини, залучення батьків до організації позаурочних заходів. Батьки, близькі родичі третьокласників завжди зацікавлені у співпраці, творчі, активні, із зацікавленням брали участь у підготовці й проведенні таких заходів як «Моя родина», «Подарунок близькій людині», «Що скажу я своїй матусі у її свято?», «Опановую секрети ввічливості», конкурс - вікторина «Майстер спілкування».

Дотримуючись основних принципів ненасильницького спілкування, педагоги, батьки наближаються до розуміння проблем дітей, незалежно від їх віку. Комунікація, як одна із основних потреб особистості є «шляхом до розуміння, соціальної взаємодії. Відкрите, результативне взаєморозуміння сприяє розвитку особистості, формуванню командного духу, допомагає досягти мети» [22, с.5].

Процес формування навичок ненасильницького спілкування в молодших школярів буде більш ефективним за реалізації таких умов: збагачення змісту освіти ситуаціями соціальної взаємодії; використання в освітньому процесі елементів технології рівневої диференціації, особистісно-орієнтованого підходу, виконання індивідуальних комунікативних завдань, комунікативних тренінгів, а також завдань, пов'язаних із роботою в групі; взаємодія з родинами учнів з метою набуття ними досвіду і знань формування культури ненасильницького спілкування й позитивних взаємин у сім'ї; систематичний моніторинг рівня розвитку культури ненасильницького спілкування.

2.3. Методичні рекомендації щодо організації ненасильницького спілкування молодших школярів

Впровадження ненасильницького спілкування в освітній процес початкової школи передбачає наявність високого рівня професіоналізму педагогів, їх обізнаність з особливостями ненасильницького спілкування, специфікою молодшого шкільного віку; уміле володіння діагностичним інструментарієм, методичними прийомами формування культури й навичок ненасильницького спілкування.

Гуманно-особистісний підхід стверджує ідеї гуманного відношення до дитини, педагогічного такту, любові, зацікавленості, віри у їх творчі задатки, етичного відношення до них, управління освітнім процесом з позиції дитячих інтересів. Важливо робити акцент на «інтегральних утвореннях, які містять ознаки позитивного ставлення до інших, до себе, формують у дитини прагнення допомогти, дозволять розвивати у дитини емпатію, доброзичливість, толерантність, сформують у дітей розуміння до різноманіття [5, с.411].

Перш за все – це підтримка комфортного, безпечного сприятливого психологічного клімату в класі. Запобігання булінгу, авторитетних методів виховання. Партнерська взаємодія з учнями, уміння вислухати й зрозуміти кожную дитину, постаратися зрозуміти її, підтримати, допомогти розібратися в своїх почуттях, переживаннях.

Уникнення проявів дуже помітної і явної любові чи нелюбові до окремих учнів. Прагнення поважати у кожному перш за все особистість. На основі отриманої інформації про характер міжособистісних взаємин, якість соціального життя, індивідуальні особливості своїх учнів вчитель повинен спланувати роботу з формування навичок ненасильницького спілкування. Зміст цієї роботи може мати два напрямки: розвиток комунікативно-адаптивних механізмів особистості й оптимізація соціально-педагогічного середовища.

Перший напрямок передбачає формування системи знань про культуру міжособистісного спілкування, основоположних нормах і правилах поведінки, безконфліктне, ненасильницьке спілкування, самовиховання молодших школярів.

Другий напрямок включає формування сукупності умінь і навичок міжособистісного спілкування, набуття досвіду успішної, конструктивної, толерантної взаємодії з дорослими, однолітками й іншими дітьми.

Для належного *розвитку комунікативно-адаптивних механізмів особистості* молодшого школяра психологи радять:

- враховувати вікові особливості учнів, тісно співпрацювати з психологом і батьками, застосовувати відповідні прийоми, засоби, форми для зняття підвищеної збудливості деяких дітей, зниження тривожності, страху;

- навчати агресивних дітей навичкам безконфліктного спілкування, толерантності, компромісу, розвивати уміння вислуховувати точку зору іншого; у роботі з агресивними школярами не дозволяти собі їх ображати, використовувати агресивну лексику, погрожувати, шантажувати, оскільки це показує безсилля вчителя; войовничий запал дитини можна погасити спокійним темпом мовлення, зверненням до логічних аргументів, аби дитина переконалася, що претензії висловлюються не до її особистості, а до вчинку, негативної поведінки; знайти привід похвалити дитину через деякий час після покарання; добре знати інтереси й схильності дитини, давати ті доручення, які вимагають ініціативи, демонстрування своїх кращих якостей характеру;

- розвивати емоційний і соціальний інтелект школярів, тобто здатність правильно розуміти інших, адекватно оцінювати себе, співпереживати іншим; допомогти засвоїти не лише лідерські, а й другорядні ролі у колективній діяльності, проводити заняття з і зміною ролей;

- у невпевнених, замкнених дітей розвивати потребу в спілкуванні, увагу до інших, знімати комунікативну тривожність, стрес, уміння спілкуватися.

З метою *оптимізації соціально-педагогічного середовища* вчителю необхідно звернути увагу на наступне:

- проаналізувати власний стиль спілкування з точки зору безоцінного прийняття дитини; використовувати Я-висловлювання; наприклад фразу: «Миколо, ти знову запізнився на урок», доцільно перебудувати таким чином: «Коли хтось запізнюється, мене це засмучує, бо і мені, й усім учням у класі доводиться відволікатися на запізнення»;

- створювати належні умови для формування толерантності, атмосфери взаємодопомоги, підтримки, розуміння через створення відповідних ситуацій піклування, позитивного спілкування: компліменти, привітання, побажання тощо;

- цілеспрямовано працювати над успішністю кожного учня, його привабливістю, цінністю для інших через створення ситуацій успіху – загальні добрі справи, етикетні формули спілкування, радість від спільної виконаної роботи;

- обговорювати в класі будь-які, навіть найменші прояви доброго відношення до інших, до своїх однокласників, не скупитися на похвалу;

- забезпечувати кожній дитині компенсаторну психологічну підтримку, дотримуватися тактики рівної емоційної підтримки кожного, безоцінних суджень.

Освоєння навичок ненасильницького спілкування у початковій школі потрібно починати з ознайомленням з етичними й моральними нормами спілкування, які дослідники визначають як прийоми й принципи позитивного спілкування. До них відносять такі:

- принцип порядності - передбачає відношення до іншого, як до людини достойної, що заслуговує на повагу, незалежно від її соціального статусу, зовнішності, національності тощо;

- принцип толерантності – запобігання руйнуванню гуманістичної основи, цінностей і норм спілкування;

- принцип милосердя передбачає визнання усіх учасників освітнього процесу такими, якими вони є насправді; у випадку, коли людина ділиться

своїми проблемами, слід проявити милосердя, яке повинно бути щирим, справжнім й засновуватися на любові до ближнього;

- принцип ненасильства передбачає, що процес спілкування повинен відбуватися без образ, принижень співрозмовників; кожен з учасників комунікативного процесу повинен поводити себе належним чином, незважаючи на життєві обставини;

- принцип збереження недоторканності особи – дотримання комунікантами взаємної поваги, обопільного права на честь і гідність тощо [6; 16;19].

Організуюючи взаємодію учнів у дитячих групах і колективах на засадах ненасильницького спілкування, учитель має навчити школярів правильно розподіляти між собою ролі у суспільній діяльності та дотримання своїх рольових обов'язків; керівництву груповою діяльністю; розвинути уміння працювати в команді, підкорятися загальним правилам у спільній роботі, бути хорошими виконавцями; уміло спілкуватися один з одним, встановлювати та підтримувати добрі взаємини; створювати в групі, колективі емоційно сприятливі особисті стосунки; навчити толерантно вести дискусію, відстоювати свою думку, слухати і чути інших, вирішувати конфлікти у сфері особистих і міжособистісних стосунків.

Вагомого значення набуває також навчання правильному розподілу обов'язків у процесі групового спілкування, що передбачає проведення систематичної роз'яснювальної роботи, спрямованої на те, аби учні усвідомили вагомість командної роботи, дотримання прийнятих сумісно правил поведінки, уміння домовлятися, самостійно, без втручання дорослих, розподіляти обов'язки у колективі, приміряти на себе ролі керівника і виконавця.

У спільній діяльності нерідко виникають суперечки, протиріччя у поглядах, які, коли їх своєчасно не вирішити, переростають у конфлікт. Молодші школярі – імпульсивні, емоційно експансивні, часто нестримані, не вміють належно контролювати свої дії та вчинки, тому потрібно навчити їх

навичкам конструктивної взаємодії. Формування цих навичок передбачає також розвиток умінь змінювати стратегію і тактику поведінки залежно від ситуації та особливостей партнера по комунікації, засвоєння прийомів емпатійного спілкування.

До особливих педагогічних завдань дослідники відносять виховання у дитини здатності залишатися самим собою, а також не стверджувати своє особисте «Я» за рахунок приниження іншого.

З метою мінімізації конфліктних ситуацій, розвитку в молодших школярів навичок ненасильницького спілкування слід проводити ті заходи, які спрямовані на об'єднання дітей, їх спільну діяльність, формування дружнього колективу.

Застосування на уроках групових видів діяльності з постійною зміною мікрогруп, аби учні вчилися конструктивній взаємодії, навчалися слухати одне одного, чути, бачити, розуміти.

Проведення виховних годин про взаємну підтримку, дружбу, етику спілкування. Для формування навичок ненасильницького спілкування, усвідомленої поведінки, доброму, довірливому ставленню один до одного слід використовувати різноманітні прийоми, вправи, тренінги тощо:

- «Чим ми подібні?»»,
- «Компліменти»,
- «Ти мені подобаєшся»,
- «Розвідники»,
- «Атоми й молекули»,
- «Це чудово»,
- «Потіш мене»,
- «Малюнок вдвох»,
- «Гарний друг»,
- «Країна настрою»,
- «Царство емоцій» та ін. (ДОДАТОК В).

Важливою педагогічною умовою організації процесу ненасильницького спілкування в освітньому процесі сучасної початкової школи є організація колективу молодших школярів на засадах їх сумісної діяльності, послідовна робота з їх гуртування. Учитель має допомогти учням осмислити накопичений досвід міжособистісного спілкування з однолітками й іншими людьми. На основі ігрової діяльності потрібно створити ситуації, у яких молодші школярі постають перед необхідністю моральної оцінки своїх вчинків та поведінки інших, залучати дитячий колектив до самостійного регулювання тих почуттів і емоцій які при цьому виникли.

Одним із найбільш ефективних способів розвитку і формування в молодших школярів умінь, необхідних у міжособистісному спілкуванні, є рольова гра. Її суть як засобу навчання полягає у тому, що поставлене комунікативне завдання вирішується учасниками рольової гри імпровізованим розігруванням певної ситуації під час якої приміряються ролі певних персонажів. Доцільно одну і ту ж ситуацію програвати декілька разів, аби учасники змогли помінятися ролями й запропонувати свої варіанти поведінки у межах кожної з них.

Після програвання ситуації проводиться її обговорення під час якого визначаються правильні варіанти рішень, аналізується доцільність вибору стратегії тієї чи іншої поведінки, взаємодії. Рольова гра дає можливість учням порівняти вимоги, що висуваються до виконання різних ролей у різних ситуаціях, створюючи її учасникам умови для того, аби вони усвідомити власні установки, почуття, думки, пов'язані з тією чи іншою роллю; розвинути вміння розуміти інших, входити у їх становище; випробовувати нові ролі та форми спілкування у ситуаціях, що моделюють реальне життя.

Узагальнимо поради вчителю щодо організації ненасильницького спілкування молодших школярів:

- емпатія по відношенню до інших; доброзичливе ставлення до співрозмовника;

- аутентичність – уміння бути природним у відносинах, не ховати своїх справжніх намірів під різними масками;

- конкретність, безпосередність, відкритість – чіткість і ясність своєї позиції, уникнення багатозначного трактування своїх суджень, відповідність слова і діла, чесність у стосунках, бути готовим відстоювати свою точку зору, вміння говорити про свої думки й почуття відкрито;

- ініціативність – уміння встановлювати продуктивну взаємодію, налагоджувати контакти з іншими людьми, йти вперед;

- прийняття почуттів – відсутність страху перед співрозмовником, його словами, діями, відсутність потреби нав'язувати комусь власні почуття, уміння донести до співрозмовника свою точку зору;

- готовність до самопізнання.

Ефективність роботи з формування ненасильницького спілкування молодших школярів зростає за умови тісної співпраці школи і сім'ї. Для вчителя в організації такої взаємодії стануть у пригоді комплекти спеціальних програм та методичних рекомендацій [3;30;34;37;50;51;56;67; 81;82]. Відкритість освітніх закладів для батьків, співробітництво і взаєморозуміння – конструктивний шлях до успішного розвитку дитини. Дослідники наголошують, що дитячий колектив, як виховуюче мікросередовище, є чинником формування культури міжособистісного ненасильницького спілкування молодших школярів. Саме у дитячому колективі добре засвоюються моральні норми, правила поведінки, міжособистісної комунікації, емпатії. У початкових класах колектив молодших школярів лише починає складатися, тож учителю потрібно проводити належну роботу з його гуртування.

Висновки до розділу 2

Міжособистісне спілкування в групі однолітків є особливо цінним для молодшого школяра, оскільки від того, як воно протікає, залежить напрямок подальшого розвитку зростаючої особистості. Проте, не завжди навчальна діяльність забезпечує успішний розвиток навичок спілкування. При недостатній увазі педагога до особливостей та проблем спілкування учнів молодшого шкільного віку нерідко спостерігаються випадки негативних проявів спілкування: агресивні сплески при взаємодії; ізолюваність окремих учнів; цькування та ін.. Невдоволеність і нереалізованість у спілкуванні з однокласниками негативно позначається на усіх сферах життя молодшого школяра: відхилення у поведінці, неуспішність, тривожність тощо.

Залежно від того, наскільки молодші школярі володіють навичками ненасильницького спілкування, їх умовно можна поділити на три групи: високий рівень (учні врівноважені, виховані, емпатичні, добре співпрацюють з іншими); середній рівень (загалом, школярі врівноважені, однак недостатньо добре ладнають з іншими дітьми); низький рівень (діти неврівноважені, егоїстичні, не здатні побудувати добрі стосунки з однокласниками).

У вирішенні проблеми формування навичок ненасильницького спілкування молодших школярів потрібен комплексний підхід, що включає поетапні цілеспрямовані дії педагога, конструктивну взаємодію усіх шкільних фахівців. У разі несприятливого соціального середовища, деструктивного спілкування потрібне втручання інших шкільних фахівців – психолога, соціального педагога.

Великий вплив на розвиток міжособистісних відносин мають можливості позаурочної та позакласної роботи вчителя з молодшими школярами. До технологічних етапів, спрямованих на вирішення означеної проблеми віднесемо такі: підбір діагностичного комплексу визначення рівня навичок ненасильницького спілкування в молодших школярів; аналіз отриманих даних та виділення актуальних проблем спілкування; диференціація учнів за групами, що відповідають рівням розвитку навичок спілкування; підбір психолого-педагогічних форм і методів, спрямованих на вирішення проблемних аспектів спілкування молодших школярів.

Проведене констатувальне дослідження засвідчує те, що для більшості його учасників характерним є середній та низький рівень розвитку ненасильницького спілкування. Маючи потребу в спілкуванні з однолітками, молодші школярі не завжди можуть обирати адекватні форми та методи толерантної взаємодії, що спричиняє агресивні реакції, конфлікти, які багато хто не може вирішити без втручання дорослих. Показники розвитку діалогічного мовлення бажають кращого у сенсі розуміння співрозмовника, емпатії, здатності керувати поведінкою партнера по спілкуванню.

Аналіз показників констатувального дослідження дає можливість здійснення диференційованого підходу з добору методів розвитку навичок ненасильницького спілкування. Рекомендовано такі комплекси заходів:

Для групи учнів з низькими показниками: робота з психологом (психологічні тренінги конструктивного спілкування; залучення до колективної роботи в парах, групах дітей з високим рівнем розвитку навичок ненасильницького спілкування); проведення вчителем тематичних групових

ігор та виховних занять: «Добре слово», «Компліменти», «Який я у спілкуванні?», «Будьмо знайомі», «Без вірного друга – великая туга» та ін.

Для групи учнів із середніми показниками: бесіди щодо толерантного спілкування, виходу із конфліктної ситуації, подолання агресії; групові заняття : «Правила спілкування», «Мовленнєвий етикет», конкурси на кращого знавця правил культури мовлення, усної народної творчості тощо.

Для групи учнів з високими показниками розвитку навичок ненасильницького спілкування: залучення до спільної роботи з учнями низького та середнього рівня; шефство над учнями групи з низьким рівнем; виховні бесіди: «Абетка ввічливості», «Етикет на кожен день», театралізоване дійство й т.п.

ВИСНОВКИ

Актуальність проблеми виховання культури ненасильницького спілкування в освітньому процесі початкової школи підтверджується неухильним зростанням значимості міжособистісного спілкування у сучасному світі, збільшення його інтенсивності, потреби гармонізації, пошуку конструктивних шляхів взаємодії.

Теоретичний аналіз наукової літератури показав, що ненасильницьке спілкування ґрунтується на мотивованій взаємодії комунікантів, емпатії, орієнтації на загальноприйняті норми й цінності, це дійовий спосіб відкритої та щирої взаємодії без примусу й насилля. Автор цього підходу, М.Розенберг зазначав, що основою такого спілкування є чотирьохкомпонентний процес: безоцінне спостереження, почуття, потреби, прохання.

Одним із важливих завдань, які стоять перед сучасною освітою є виховання особистості творчої, гуманної, здатної до конструктивної взаємодії в соціумі, продукування позитивного, екологічного спілкування. Молодший шкільний вік вважається одним із найбільш відповідальних періодів у житті дитини, у процесі його розвитку відбуваються зміни усіх психічних процесів, які у свою чергу кардинально змінюють особистість, рівень сформованості культури

ненасильницького спілкування, який також залежить від стратегії виховання, методів виховного впливу, системи виховної роботи школи.

У процесі формування навичок ненасильницького спілкування необхідно враховувати вікові, індивідуально-психологічні особливості учнів молодшого шкільного віку, важливість для них думки однолітків, оскільки саме їхні судження й оцінки часто стають тим критерієм, який є мірилом ціннісних установок.

Проведене констатувальне дослідження показало, що стан сформованості навичок ненасильницького спілкування в учнів експериментального класу загалом середній. У третьокласників переважають такі потреби: потреба у домінуванні, розумінні, підтримці. Доволі часто проявляються такі недоліки спілкування, як порушення етикетних норм, невірноваженість, невміння слухати, агресивні вербальні формули, неухважність до співрозмовника.

У процесі роботи з молодшими школярами особливої ваги набуває партнерська взаємодія, особистісно-орієнтовані технології, в основу яких покладено принцип співробітництва учасників освітнього процесу, гуманізм, орієнтація на розвиток потенційних можливостей зростаючої особистості, рівноцінне партнерство як у взаємодії з однолітками, так і з дорослими.

Партнерська взаємодія передбачає співробітництво зі школярами, відсутність приниження, диктату, авторитарності, надання педагогічної підтримки. У процесі формування культури ненасильницького спілкування учитель має дотримуватися демократичного стилю спілкування, етикетних норм, емпатичної взаємодії. Це сприятиме створенню в дитячому колективі атмосфери довіри, тепла, співробітництва.

Практична підготовленість молодших школярів до ненасильницького спілкування полягає у надбанні умінь і навичок гнучкого реагування на різні соціальні впливи; накопиченні запасу творчих, конструктивних рішень реальних соціально-психологічних завдань; виробленні потреби у моральній, нормативній поведінці; віри в себе, своїх можливостей; розуміння почуттів інших.

Узагальнивши наукові підходи, до механізмів впровадження ненасильницького спілкування в освітньому процесі сучасної початкової школи віднесемо такі: належна підготовка вчителя, його професіоналізм, підвищення кваліфікації щодо розвитку навичок емпатії; подолання авторитарності, існуючих стереотипів мислення дорослих щодо толерантної взаємодії з школярами; просвітницька робота з вчителями, адміністрацією, батьками щодо розвитку ненасильницького комунікування, трансформування своїх емоцій; створення високого рівня довіри як у педагогічному, такі і в учнівському колективі, продукування атмосфери емоційної рівноваги, позитивного, безпечного освітнього середовища; реалізація принципів педагогіки партнерства; розвиток емоційного інтелекту та ін.

До особливостей впровадження ненасильницького спілкування в освітньому процесі початкової школи віднесемо такі:

- забезпечення освітнього процесу належним методико-технологічним інструментарієм щодо формування ненасильницького спілкування молодших школярів;
- створення альтернативних діагностичних методик визначення рівня сформованості навичок ненасильницької комунікації; готовність вчителя до впровадження ненасильницького спілкування у педагогічному процесі: знання основ ненасильницького спілкування, володіння належною педагогічною культурою, навичками толерантної комунікації, інтерактивними технологіями навчання; сформованість моральних якостей вчителя;
- організація навчання на засадах партнерської взаємодії, особистісно-орієнтованого підходу, конструктивної взаємодії, врахування вікових, індивідуальних особливостей молодших школярів.

Отже, одним із важливих завдань сучасної педагогічної освіти постає завдання розвитку у майбутніх педагогів готовності й здатності здійснювати у своїй професійній діяльності цілеспрямовану роботу з розвитку комунікативних навичок молодшого школяра, у тому числі, навичок ненасильницького спілкування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Афанасьєва, Л, Семкін М. Толерантність як соціальний маркер повсякденного буття людини. *Соціологічні студії*. 2019. № 2. С. 35-41.
2. Баліцька О. С., Мисловська О. А., Човганюк М. М. Теоретичні засади дослідження семантики ввічливості. *Теоретична і дидактична філологія*. 2017. С. 19-27.
3. Безпечний простір. *Корекційно-розвиткова програма формування стійкості до стресу в дітей дошкільного віку та школярів*. Навчально-методичний посібник. Вид. 3-тє, доп., виправ. / Богданов С. О., Гніда Т. Б., Залеська О. В., та ін. / Заг. ред. : Чернобровкін В. М., Панок В. Г. Київ : Унів. Вид -во ПУЛЬСАРИ, 2021. 368 с.
4. Борг Джеймс. Мистецтво говорити. Таємниці ефективного спілкування. *Фабула*, 2019.304 с.
5. Бочаріна Н.О., Недибалюк О.С. Основні компоненти розвитку ненасильницького спілкування у дітей молодшого шкільного віку. *Наукові перспективи*. 2022. № 11 (29). С. 405-418.
6. Бочкор Н. П., Дубровська Є. В., Залеська О. В. та ін. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : метод. рек. Київ : Ла Страда Україна, 2014. 84 с.

7. Бутенко Н. Ю. Комунікативні процеси у навчанні : Підручник. Київ : КНЕУ, 2004. 383 с.
8. Вирішую конфлікти та будує мир навколо себе. Базові навички медіації однолітків. Навчально-методичний посібник. / Андрєєнкова В.Л., Левченко К.Б. та ін. К.: ФОП Нічога С.О. 2020. 200 с.
9. Вовкотруб Р. Робота над розвитком мовлення першокласників. *Початкова школа*. 2019. № 11. С. 12-13.
10. Ганді М. Педагогіка ненасильства. Вид. 2-ге, доп. / пер. з англ. В.А. Василенка. «Імекс-ЛТД», 2016. 400 с.
11. Гарт С., Годсон В. Клас без провини: інструменти для розв'язання конфліктів і сприяння розвитку міжособистісного інтелекту. Харків: Вид-во Ранок, 2020. 256 с.
12. Гарькавець С.О., Волченко Л.П. Спілкування в педагогічному процесі : навчальний посібник. Житомир : ТОВ Видавничий дім Бук-Друк, 2021. 100 с.
13. Гнатовська К. С. Теоретичний аналіз застосування толерантності у фаховій практиці сучасних викладачів. *Науковий часопис педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. 2020. Вип. 77. С. 59 – 63. doi: <https://doi.org/10.31392/NPUnc.series5.2020.77.13>
14. Голованова Т.П. Толерантність і педагогіка: історико-теоретичний аспект. *Вісник Запорізького нац. ун-ту*. Пед. науки. 2018. № 2. С. 21-24.
15. Дикарева Л.Ю. Культура мовлення як вербальне вираження загального рівня культури суспільства. *Стратегії міжкультурної комунікації в мовній освіті сучасного ВНЗ* [Електронний ресурс]: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ (15 березня 2018 р.). К.: КНЕУ, 2018. С.47-49.
16. Дикун М.В. Метод ненасильницької комунікації як шлях до ефективного спілкування. *Національна ідентичність в мові і культурі: збірник наукових праць* / за заг. ред. А.Г. Гудманяна, О.Г. Шостак. К.: Талком, 2019. С. 153-155.

17. Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей. *Збір матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (Тернопіль, 29–30 квітня 2019 р.) / за заг. ред. проф. О. Кікінежді. Тернопіль : Стереарт, 2014. С. 17–21.
18. Дубовик, Світлана. Культура професійного мовлення як складник педагогічної культури вчителя. *Українська мова і література в школі*. 2014. № 5. С. 43–46.
19. Дубовик Світлана, Осепян Аліна. Методика формування етикетного мовлення молодших школярів. *Молодий вчений*. № 4 (80). 2020. С. 139-144.
20. Журавльова Л.П. Психологія емпатії: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 328 с.
21. Іванова Т. Формування гуманних відносин першокласників. Теоретичний аспект. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. К: Срібна хвиля, 2014. Т. IV. Вип. 10. С. 71-81.
22. Івашина Є.В. Абетка етикету спілкування: для учнів 2-3 класів. Київ, 2018. 93 с.
23. Кайдалова Л. Г. Психологія спілкування : навчальний посібник / Л. Г. Кайдалова, Л. В. Пляка та інє. 2-ге вид., перер. і доп. Х.: НФаУ, 2018. 140 с.
24. Кальницька К.О., Кальницька Ю.С. Дихотомія «наси́льство-ненаси́льство» у філософській антропології та етиці ХХ століття. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія : Педагогічні науки. 2011. Вип. 94. Т.1. С.177-180.
25. Кікінежді О.М. Етика ненасильства в національній педагогічній спадщині та сьогоденні / О. Кікінежді, І. Шульга. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в ХХІ столітті* : міжнародна колективна монографія. Харків : Стиль Издат, 2019. С. 356–360.
26. Кісіль З.Р., Швець Д.В. Психологія масових комунікацій. Психологія суспільної свідомості: Навчальний посібник у схемах, таблицях, коментарях. Одеса: Видавництво ОДУВС, 2023. 139 с.

27. Кисла О. Ф., Ландар Т. О. Реалізація ідей Нової української школи шляхом взаємодії школи та родини. *Молодий вчений*. Херсон, 2019. Вип. 8. (72), серпень. С. 241-244.

28. Ковалевська Т. Ю. Моделювання емпатії в сучасному комунікативному просторі. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Лінгвістичні науки*. 2011. № 13. С. 159-168.

29. Коваль Р., Горова А. Шкільна служба розв'язання конфліктів : досвід упровадження. Київ : Видавець Захаренко В. О., 2009. 168 с.

30. Комплект освітніх програм «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації» / В. Л. Андрєєнкова, К. Б. Левченко, Н. В. Лунченко, М. М. Матвійчук. Київ : ТОВ «Агентство Україна», 2018. 144 с.

31. Комунікативні технології інформаційного суспільства : монографія / [А.І. Гусєв, Н.О. Довгань, О.В. Івачевська та ін.] ; за наук. ред. А.І. Гусєва; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 142 с.

32. Кочубей, Вікторія. Принципи ненасильницького спілкування та вирішення конфліктів. *Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи*. Навчальний посібник. Том 2. Київ, 2018. С.99-117.

33. Кравчинська Т. С. Педагогіка партнерства – основні ідеї, принципи та сутність. URL: <https://bit.ly/2YY7MzB>

34. Культура добросусідства. Батьківські збори по-новому : актуально, інтерактивно, корисно. Програма та методичні рекомендації / [редактори укладачі : О. В. Аніщенко, М. А. Араджионі, А. І. Гусєв, В. І. Потапова]. Київ : ТОВ «Прометей», 2019. 544 с.

35. Культура добросусідства: Комплект програм спеціального інтегрованого курсу для закладів освіти України / [авт. колектив під керівництвом М. А. Араджионі]. Київ : ТОВ «ЛітМір», 2018. 260 с.

36. Курило О., Розман І., Вербальні та невербальні аспекти культури спілкування. *Молодий вчений*. 2017. № 4-3. С. 114-118.

37. Культура миру. Посібник толерантності / Микола Капітоненко та ін. Київ, 2018. 94 с.

38. Лебідь Н.К. Техніка «Коло» як метод ненасильницького вирішення конфлікту. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.slideshare.net/ippo-kubg/ss-55415823>

39. Лещук Г.В. Ненасильницька комунікація як механізм ефективної міжособистісної взаємодії в соціономічних професіях. *Науковий журнал Хортицької національної академії*, 2022. Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/366617217_NONVIOLENT_COMMUNICATION_AS_A_MECHANISM_OF_EFFECTIVE_INTERPERSONAL_INTERACTION_IN_SOCIONOMIC_PROFESSIONS

40. Липченко Т.С., Кость С.П. Педагогічне спілкування: особливості, закони, функції. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія психологічна. 2017. Вип. 2. С. 147–155.

41. Максим О.В. Рябовол Т.А. Методи розвитку емпатії молодших школярів із труднощами пристосування до соціального середовища. *Актуальні проблеми психології*. 2018. № 11. С.79-90.

42. Маралів В.Р. Педагогіка і психологія ненасильства в освіті: навчальний посібник для бакалаврату і магістратури. 2017. Електронний ресурс Режим доступу: https://stud.com.ua/96387/pedagogika/problemi_pidgotovki_pedagogichnih_kadriv_roboti_osnovi_idey_pedagogiki_psihologiyi_nenasilstva#17

43. Марущак О.М. Формування комунікативної компетентності молодших школярів засобами дитячої періодики: метод. рек. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. 134 с.

44. Матвієнко О. М. Особливості виховання гуманних відносин дітей молодшого шкільного віку. *Психологопедагогічні проблеми сільської школи*. Електронний ресурс. Режим доступу : http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/5/visnuk_26.pd

45. Матохнюк Л.О., Іванюк І.С. Психологічні особливості конфліктів в колективі молодших школярів та шляхи їх подолання. С.136-143. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://docs.academia.vn.ua/bitstream/handle/123456789/379/%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%>

46. Мафтин Лариса, Запотічна Христина. Ненасильницьке спілкування як педагогічний феномен. *Проблеми початкової освіти: науковий пошук студентів та магістрантів: зб. матеріалів міжвуз. наук.-практ. конф.* (Хмельницький, 28 берез.2024 р.). Хмельницький, 2024. С.89-95.

47. Мелешко Л.В. Формування мовленнєвої компетентності учнів у процесі навчання української мови з використанням комп'ютерних ігор. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2017. Т. 60, № 4. С. 87–94.

48. Молчанова А. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2013. 150 с.

49. Нова українська школа: освітній простір учня початкової школи: навчально-методичний посібник / Цимбалару А.Д. К: Видавничий дім «Освіта», 2020. 160 с.

50. Нова українська школа. Що таке емоційний інтелект, ненасильницьке спілкування та як мирно розв'язувати конфлікти. (2021). Електронний ресурс. Режим доступу: <https://nus.org.ua/articles/shho-take-emotsijnyj-intelekt-penasylnytskespilkuvannya-ta-yak-myrno-rozv-yazuvaty-konflikty/>

51. Нові години спілкування. 4 клас / О. Є. Білецька, І. І. Димченко, О. М. Жукова, Н. О. Ковальчук, Н. Л. Радченко, А. О. Рудакова. Х. : Вид. група «Основа», 2016. 127 с.

52. Онаць Олена, Данко Антоніна. Психологічні аспекти педагогіки партнерської взаємодії в закладах освіти в підручнику для керівника. *Проблеми сучасного підручника*. 2022. № 29. С.172-184.

53. Орбан-Лембрик Л. Психологія професійної комунікації : монографія. Чернівці : Книги, 2009. 528 с.

54. Партнерська взаємодія вчителів і батьків у контексті Нової української школи : метод. посіб. / за ред. Л.М. Загрійчук, Г.Д. Стрільчик. Івано-Франківськ, 2019. 279 с.

55. Петрова С.О. Застосування методу ненасильницького спілкування у сфері соціальної роботи сучасної України. *Соціальна робота і сучасність: теорія та практика професійного та особистісного розвитку соціального працівника*: матеріали Десятої Міжнародної науково-практичної конференції (18 грудня 2020 року, м. Київ). Кп ім. Ігоря Сікорського, ФСП, КФ. Київ: Ліра-К, 2020. С. 172-175.

56. Попередження насильства в закладах освіти. Методичний посібник для педагогічних працівників. Видання друге, доповнене та оновлене. Київ: Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї», 2020. 104 с.

57. Радевич-Винницький Я.К. Етикет і культура спілкування. Київ : Знання, 2006. 291 с.

58. Рамбала, Єва. Семінар «Ненасильницьке спілкування – фундамент нової школи». Електронний ресурс. Режим доступу: URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ztEruck1CaQ>

59. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект : навч.-метод. посіб. Київ : ФОП Стеценко В. В., 2016. 192 с.

60. Розенберг М. Мова життя. Ненасильницьке спілкування. Харків: Ранок, 2020. 256 с.

61. Рудюк Т.В. Родинна лексики в контексті ненасильницького спілкування (комунікативно-діяльнісний підхід). *Інноваційна педагогіка*. Вип. 30. Т.2. 2020. С. 85-89.

62. Рябовол Т.А. Соціально-психологічні чинники розвитку емпатії у молодших школярів загальноосвітніх закладів. *Молодий вчений*. 2014. № 3 (06). С. 97-100.

63. Сідун М.М. Особливості процесу спілкування молодших школярів у шкільному колективі. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2017. Вип. 1 (40). С. 259-261.

64. Соловійова О. Д., Дубровська Є. В. Організація роботи з розв'язання проблем насильства в загальноосвітньому навчальному закладі. Методичні рекомендації. Київ, 2016. 81 с.

65. Соціалізація молодших школярів у взаємозв'язку урочної та позаурочної діяльності: методичний посібник. / Бібік Н.М. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2020. 104 с.

66. Спілкування в педагогічному процесі: навч. посібник / Гарькавець С. О., Волченко Л. П. Житомир: ТОВ «Видавничий дім Бук-Друк», 2021. 100 с.

67. Створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний-рівному/рівна-рівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти. К.: ФОП Нічога С.О. 2018. 174 с.

68. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори: у 5-ти т. К.: Рад. шк., 1976. Т. 3. 301 с.

69. Сухомлинський В. О. Сто порад учителям. Вибрані твори: у 5-ти т. К.: Рад. шк., 1976. Т. 2. 670 с.

70. Таргоній, І. Наукові підходи до виховання толерантності зарубіжними дослідниками. *Педагогічний часопис Волині*. 2019. № 2. С.47-52.

71. Тернопільська В.І. Соціально-комунікативна культура школяра: шляхи сходження: монографія. Житомир: Рута, 2008. 303 с.

72. Тур О.М. Соціально-історичні передумови становлення й розвитку проблеми формування комунікативної компетентності: антична доба. *Наукові записки*. Серія «Педагогічні науки». Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2016. Вип. 147. С. 138–141ю

73. Тур О. Структура комунікативної компетентності особистості. *Педагогічний дискурс: Зб.наук.праць*. Хмельницький: ПП Мошак М. І., 2016. Вип. 20. С. 187–191.

74. Указ Президента України від 25.05.2020 № 195/2020 «Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі». Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/1952020-33789>.

75. Чалдині Р. Психологія впливу. Харків: Клуб сімейного дозвілля. 2017. 351 с.

76. Чернецька Ю. І., Дунаєва Л. М., Гладченко С. В. Принципи ненасильницького спілкування як основа взаємодії у співзалежній родині. *Вісник Одеського національного університету*. Серія : Психологія. 2018. Т. 23, Вип. 2. С. 146-155.

77. Шеломенцев В.Н. Етикет і культура спілкування. Київ: ТОВ Оберіг, 2015. 352 с.

78. Шулла Т.А. Виховання культури спілкування учнів у позаурочний час. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Педагогіка і соціальна робота. 2011. Вип. 22 С. 199-201. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/6237/1/%>

79. Що таке мова ворожнечі та як з нею боротися? Електронний ресурс. Режим доступу: URL: <https://ukraine.un.org/uk/168160-shcho-take-mova-vorozhnechi-ta-yak-z-neyuborotysya>

80. Юдіна Наталія, Харченко Анжела. Особливості мотивації спілкування у молодшому шкільному віці. *Молодий вчений. Психологічні науки*. 2023. № 8 (120). С. 49-52.

81. Як говорити, щоб учні вас чули: ненасильницька комунікація . Електронний ресурс. Режим доступу <https://osvitoria.media/experience/nenasylnytska-komunikatsiya-yak-govoryty-shhob-uchni-vas-chuly/>

82. Я (практикую) СЕЕН. Посібник для батьківства: навч.-метод. посібник / Е. Міллер Керес, О. Дегтярьова, Т. Дрожжина та ін.; за заг. ред. О. Елькіна, О. Марущенка, О. Масалітіної. Київ: Видавничий дім «Перше вересня», 2021. 60 с.

83. Яланська Світлана. Психологічні аспекти педагогіки партнерства нової української школи. *Витоки педагогічної майстерності*. 2017. Вип. 19. С.380-384.

ДОДАТКИ

Додаток А Додаток А 1

Навички позитивного спілкування (опитування)

Учням було запропоновано дати відповіді на питання за таким алгоритмом:

- якщо ти повністю погоджуєшся із наведеним твердженням, коли вважаєш, що воно саме про тебе – постав 7 балів;
- якщо ти категорично не згоден/згодна – твоя оцінка 1 бал;
- якщо ти сумніваєшся – нарахуй від 2 до 6 балів, у залежності від того, яка позиція тобі ближча;
- якщо ти не знаєш, як можна відповісти – 0 балів;
- якщо фраза не закінчена – продовж її.

Оцінка відповідей відбувається за семибальною шкалою, сума балів підраховується і робиться певний висновок згідно діагностованих параметрів.

1. Я рідко сварюся з моїми батьками.
2. Я умію домовлятися з людьми.
3. Коли я з кимось посварився, я швидко умію помиритися.
4. Коли я на когось розсерджуюся, то стараюсь йому цього не показати.
5. Я вмію сказати іншим, що мені в них не подобається так, аби їх не образити.

6. Коли мені буває погано, я знаю як з цим справитися.
7. Я можу контролювати свої емоції.
8. Мені не подобається, коли при спілкуванні...
9. Мені подобаються, коли мені говорять....
10. Мене ображає коли....
11. Мої друзі цінують в мені...
12. Я можу
13. Я ціную в своїх однокласниках.....

Додаток А 2

Анкета

1. Чи є у твоєму класі хлопці, які кривдять, дражнять своїх однокласників, учнів інших класів?
2. Чи дружиш з хлопцями, яких часто кривдять?
3. Як до них ставляться інші хлопці та дівчата?
4. За що найчастіше дражнять, кривдять? (Зовнішність, особисті якості, «смішне» прізвище, ще щось.)
5. Чи кривдили тебе колись твої однокласники чи друзі? Як?
6. Що ти відчував упри цьому?
7. Коли твої однокласники ображають когось у твоїй присутності, що ти робиш? (Стоїш осторонь і спостерігаєш за тим, що відбувається, встаєш на бік кривдників, захищаєш жертву, щось ще.)
8. Що найчастіше робить той, кого кривдять?
9. Чи допомагає це зупинити кривдників?
10. Хто, на твою думку, винен? (Ті, хто кривдить, дражнить; той, кого кривдять, дражнять; хтось ще?)
11. Чи можеш зупинити кривдників без сторонньої допомоги? Якщо ні, то хто міг би тобі допомогти?

13. Чи хотів би ти допомогти тим учням, яких кривдять, дражнять?

14. Як ти думаєш, що можуть зробити хлопці, щоб покращити взаємини у класі?

Додаток А 3

Тест «Уміння спілкуватися»

1. Чи любиш ти слухати більше, ніж говорити?
2. Чи завжди ти можеш знайти тему для розмови навіть з малознайомою людиною?
3. Чи завжди ти уважно слухаєш співрозмовника?
4. Чи любиш давати поради?
5. Якщо тема розмови не цікава тобі, чи покажеш ти це співрозмовникові?
6. Чи дратуєшся ти, коли тебе не слухають?
7. Чи є у тебе власна думка з будь-якого питання?
8. Якщо тема розмови тобі малознайома, чи станеш ти розвивати її?
9. Чи любиш ти бути в центрі уваги?
10. Чи є хоча б три предмети, у яких ти добре розбираєшся і маєш міцні знання?
11. Чи гарний ти оратор?

Постав собі по одному балу за відповідь «так» на питання 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11.

Результати:

1-3 бали. На жаль, спілкуватися з тобою у край важко і неприємно. Чи ти мовчун, з якого не витягнеш ані слова, чи ти, навпаки, такий товариський, що оточуючі тебе друзі намагаються уникати с тобою спілкування. Прийми це до уваги!

4-9 балів. Ти, здебільшого, приємний і уважний співрозмовник, хоча іноді буваєш і досить розсіяним. Найчастіше це відбувається тоді, коли ти не в дусі, однак, саме в цей час ти і не вимагаєш особливої уваги до своєї персони.

9-11 балів. З тобою на рідкість приємно спілкуватися! Друзі просто не можуть без тебе обійтися. Ти – душа будь-якої компанії! От тільки постає питання – чи щирий ти з друзями або просто граєш роль?

Додаток А 4

Тест «Уміння слухати»

Дай відповіді на питання цього тесту.

1. Чи не чекаєш ти нетерпляче, поки співрозмовник завершить говорити і дасть висловитися тобі?
2. Чи не поспішаєш ти прийняти рішення до того, як зрозумієш проблему?
3. Чи не чуєш ти лише те, що тобі подобається?
4. Чи не заважають тобі слухати виникаючі у процесі бесіди емоції?
5. Чи не починаєш ти думати про стороннє, коли говорять інші?
6. Чи не запам'ятовуєш ти замість основних моментів бесіди що-небудь несуттєве?
7. Чи не заважає тобі слухати упередження проти співрозмовника або теми бесіди?
8. Чи припиняєш ти слухати, якщо тобі важко зрозуміти предмет розмови?
9. Чи займаєш ти негативну позицію, коли слухаєш?
10. Чи буває, що ти тільки прикидаєшся, що слухаєш?
11. Чи ставиш ти себе на місце співрозмовника, щоб зрозуміти, що змусило його розповідати це?
12. Чи враховуєш ти, що ви зі своїм співрозмовником можете обговорювати те саме питання з різних аспектів?
13. Чи розумієш ти, що для тебе і твого співрозмовника слова можуть мати різний сенс?
14. Чи намагаєшся ти зрозуміти, чи викликана суперечка розходженням точок зору або ж різною постановкою питання?

15. Коли ти слухаєш іншого, чи уникаєш ти його погляду, чи не дивишся ти в кут або у бік?

16. Чи виникає в тебе нездоланне бажання перервати співрозмовника, почати говорити за нього, зробити за нього висновки?

Якщо на всі питання, крім питань 11-14, ти щиро відповів «ні», ти – гарний слухач.

Якщо ж у тебе були інші відповіді – тобі потрібно вчитися слухати співрозмовника! Як потрібно слухати? Питання тесту і були переліком порад.

Додаток Б

РОЗРОБКА УРОКУ (Я ДОСЛІДЖУЮ СВІТ)

Тема: Культура ненасильницького спілкування (3 клас)

Мета: узагальнити знання учнів про секрети вихованої людини, про правила поведінки вдома, у школі, в громадських місцях; вчити точно і лаконічно висловлювати думку; навчати учнів оволодівати культурою ненасильницького спілкування з друзями, однокласниками, рідними; формувати вміння правильно приймати потрібне рішення та думати про його наслідки; вчити надавати допомогу товаришам; вчити використовувати чарівні слова у різних ситуаціях; розвивати вміння правильно говорити, слухати, розуміти інших; виховувати любов та пошану до однолітків, до оточуючих людей, підвести до висновку, що доброзичливість та повага – основа добрих стосунків між учнями класу та психічного здоров'я.

Обладнання уроку: презентації, казкові ляльки, уривок з мультфільму, ілюстрації з казки.

Перебіг уроку

І. Організаційний момент. Створення емоційного настрою. Гра «Карусель». (Ця технологія найефективніша для залучення всіх учасників до активної роботи з різними партнерами. Учні рахуються на «друг-привітання». За сигналом учителя всі учасники внутрішнього кола пересуваються на одного

партнера і опиняються перед новим партнером. Мета – пройти все коло, виконуючи поставлене завдання.) Вчитель: Утворіть пари. Який у вас настрій? Зобразіть його на обличчі. Усміхніться до себе, усміхніться до мене, поділіться гарним настроєм з товаришем.

- Пограємо в гру « Що спільного, чим відрізняємось?» (Учасники внутрішнього кола шукають спільні ознаки, тобто чим вони схожі із своїм співрозмовником, а учасники зовнішнього кола визначають, чим вони відрізняються.) По закінченню гри вчитель запитує: Діти, а що дає нам ця гра? Можливі відповіді: уміння спілкуватися; краще пізнати один одного; знати, чим ми схожі і чим відрізняємося; краще подружитися.

Привітайтеся: «Добрий день!» Я бачу ваші усміхнені личка, радісні очки і бажаю, щоб ваш гарний настрій зберігся на весь урок.

II. Оголошення теми і мети уроку. Це буде незвичайний урок про звичайні речі. Ми будемо вчитися спілкуватися, дотримуватися основ культури поведінки в спілкуванні, користуватися правилами вирішення конфліктів. Будемо розвивати мовлення, пам'ять. Навчимося бути ввічливими, чуйними та дружніми. - Які ваші очікування від уроку?(відповіді учнів) -А я очікую, що ви нові знання застосуєте у житті. На уроці будете активними, організованими, кмітливими, уважними...

Мотивація навчальної діяльності учнів

1. Гра-фантазія «Уяви»: Діти, заплющте, будь ласка, на хвилику хвилику очі! Уявіть, що ви наодинці. Навколо нікого немає. Вечоріє. Морок ночі огортає вас... У таких умовах ви перебуваєте протягом усього життя без звуків, голосів та найголовнішого - спілкування! - Який висновок можете зробити?

IV. Робота над темою.

1. Гра «Мікрофон»: Що таке спілкування? (Спілкування - це взаємодія двох або декілька осіб в обміні інформацією чи в практичній діяльності.) За допомогою чого ми спілкуємося? (Спілкуються з допомогою слів, жестів, міміки, мови, листів, телефону, комп'ютера.) Кожного дня ви спілкуєтесь з різними людьми. Це – ваші рідні, друзі, однокласники, сусіди, знайомі й

незнайомі люди. Усі вони різні й по різному ставляться до вас. Як же потрібно спілкуватися з людьми, щоб вони не ображалися, а раділи спілкуванню з вами? (Є одне золоте правило, яким люди користуються з давнини: стався до іншого так, як бажаєш, щоб ставились до тебе». Мистецтво спілкування - це одна з найбільших здібностей людини, вона піднімає її над усім живим і робить людиною!) З чого починається спілкування? (Будь-яке знайомство, та і взагалі будь-яке спілкування починається з привітання)ю

2. Робота з підручником. Читання вірша та відповіді на запитання підручника (с.47 з.11)

3. Хвилинка-цікавинка. *Як вітаються в різних країнах? (презентація):* Україна: Люди при зустрічі бажають один одному здоров'я і обмінюються дружнім рукостисканням. Франція: 3,4 поцілунки в щоку. Німеччина: тверде рукостискання. Італія, Іспанія, Португалія: 1 поцілунок в кожную щоку. Греція: поцілунок і плескання по спині. ОАЕ і Саудівська Аравія: дотик носами. Китай. При зустрічі люди кланяються з витягнутими уздовж тіла руками. Японія: уклін. США: рукостискання, удар кулаком об кулак, обійми або помах рукою.

4. Подорож у чарівний світ казки. Сьогодні ми поговоримо про культуру спілкування. Я запрошую вас у світ казки. Разом з італійським письменником Джанні Радарі ми помандруємо до незвичайних країн.

- Як ви думаєте, як називається країна, в якій живуть такі чоловічки? (демонстрація солом'яного чоловічка). Це країна Солом'яних чоловічків. Тут живуть люди, які спалахують від гарячого слова чи палкого погляду.

- А в якій країні живуть такі люди? (демонстрація воскового чоловічка). Як називається ця країна? Це країна Воскових чоловічків. Вони дуже м'які та податливі, з усіма погоджувалися.

- Жителі іншої країни мають такий вигляд (демонстрація скляного чоловічка). У якій країні вони живуть? Це країна скляних чоловічків. Вони були такими крихкими, що розбивалися від будь-якого необережного слова.

- Чому ж траплялися з ними такі негаразди? (Вони не вміли спілкуватися, не знали ввічливих слів, не вміли стримувати свої емоції, пробачати, не поважали думку інших.) Так буває і серед нас, звичайних людей. Один стриманий, інший любить сваритися, не може знайти друзів. Серед багатьох наук, без яких не можуть обійтися люди, є наука спілкування.

Усім нам хочеться, щоб кожен день минав весело, цікаво, успішно. Що для цього необхідно? (Щоб ніхто не образив, не зіпсував настрої, не обізвав, не повідомив поганих новин). Людина не може залишатися байдужою до того, що її оточує і відбувається навколо.

V. Розкриття теми уроку.

1. Вправа «Витинанка». Дітям роздають аркуш А5 і пропонують зігнути його, як хочеться, і на згині надірвати посередині. Так треба зробити декілька раз. Потім розправити, роздивитись, що вийшло і продемонструвати усім дітям. Учитель звертає увагу, що немає жодної витинанки схожої одна на одну, тому що кожна дитина є індивідуальність, людиною, яка є унікальною з тільки їй притаманними якостями і особливостями, кожна людина дуже важлива й незамінна в спільноті і є її суттєвою частиною і окрасою. Тому кожна людина достойна поваги і любові з боку всіх членів суспільства

2. «Чарівна скарбничка». Сьогодні на урок я приготувала вам чарівну скарбничку. У ній загадки. Хто відгадає їх, той розкриє таємницю дерева Мудрості з країни Ввічливості. Дізнаємося, відгадаємо загадку.

1. Робота над загадками. 1) Вона буває на обличчі кожного, коли ми радіємо. / Вона приносить щастя в дім, породжує людську дружбу. / Її не можна купити. / Вона нічого не коштує, а дає нам багато.(*Усмішка*). На дошці у нас ілюстрації з казки «Крихітка Єнот» . Пригадайте казку.

2. Робота з дзеркалом. У кожного з вас є дзеркальце. Подивіться у нього так, як подивився Єнот у річку вперше. А тепер так, як вдруге. Яке зображення вам сподобалося більше? Чому? Як нам хочеться поводитися у цей момент? (Усміхнутися у відповідь, веселитися, радіти, співати). Отже, можемо зробити

висновок, що на світ треба дивитися добрими очима, тоді оточуючі даруватимуть вам своє тепло і посмішки. Посміхайтесь під час спілкування. Нехай тепло вашої усмішки зігріває серця людей, що поруч з вами. *Фізкультхвилинка* (Пісня Єнота з мультфільму).

2) Відгадаємо наступну загадку: Зайчик зустрічі чекав, / Лагідні слова шукав. / І шепоче без упину: / Ви прекрасні, як морквина. - Що сказав Зайчик? (комплімент). Комплімент – це приємні, добрі слова, які піднімають настрій, підбадьорюють людину, виражають ваше дружнє ставлення до неї.

2. Усна робота в парах. У мене є чарівна паличка. До кого в руки вона потрапляє, той говорить комплімент своєму сусідові.

3. Аналіз ситуації. А тепер послухайте вірш про дівчинку і скажіть, чому на неї всі ображаються. Чи допомагає така правдивість у спілкуванні з друзями? Я дуже ввічлива і тихенька дівчина! / Тільки не знаю, чого це на мене так сердяться в школі. / Та я ж не чіпаю нікого ніколи, / Ні з ким не сварюся, сиджу собі тихо, / з цього виходить одне тільки лихо! / Оце я сказала - така в мене звичка - / Що в Галі, як мишачий хвостик, косичка. / Що в Каті спідничка - неначе з рогожі, / Та це й черевики на човники схожі. / Що в Тані волосся нечесане досі, / Що очі Мар'янки маленькі та косі, / Що в зошиті Лесі самі тільки плями: / Напевне, бруднючими пише руками. / Я ж правду кажу їм. І що тут такого? / Та я ж не чіпаю ніколи нікого. / Сиджу собі тихо і в школі, і вдома, / І чом вони сердяться всі, невідомо? / - Чому ж дівчатка сердяться?

4. Інтерактивний метод «Незакінчені речення».. Допоможіть закінчити речення: При зустрічі першим ... (вітайся, усміхайся). Будь ..., ... (привітним, доброзичливим). Уважно слухай ... (не перебиваючи співрозмовника). Не ... (кричи). Намагайся висловлюватися ... (чітко і зрозуміло). Будь відвертим і щирим, ... (говори лише правду). Від уміння спілкуватися залежить ... (настрій людини, здоров'я, емоційний стан). Стався до людей так, якби ти хотів, щоб ... (люди ставилися до тебе). До старших звертайся ... (на «Ви»). Не втручайся у їхню ... (розмову). Умій...*(дружити)*

5. Гра «Розсипаночка». Щоб краще дізнатись, що означає «дружити» давайте в парі пограємо у гру «Розсипаночку». (Кожній парі пропонується з розрізаних літер скласти слово). Дружити – це: піклуватися, співчувати, допомагати, підбадьорувати, прощати, підтримувати, радіти...

6. Гра « Вибери правильне твердження»: пропонуються різні твердження про дружбу. Якщо діти згодні із почутим, вони плескають в долоні: Дружба залежить: від довіри. (+); від одягу; від вихованості(+); від уміння тримати слово(+); від зачіски; від допомоги у певній ситуації (+)

7. Гра «Мікрофон». Мета – стимулювати висловлювання дітей з даної теми, виявити стан обізнаності учнів . Робота в загальному колі (дає змогу кожному учневі у визначеному порядку щось швидко сказати, висловлюючи свою думку): Чи є у тебе друзі? Кого ти вважаєш своїм найкращим другом? Кращий друг – це той, хто---. Я переживаю, коли мій друг---. Я радію, коли мій друг ---. Мені приємно, коли мій друг ---. Мені не приємно, коли мій друг ---. Мені хотілося , щоб мій друг ---. Коли я виросту, я хочу , щоб мій друг ---.

VI. Підсумок уроку. Рефлексія

1. *«Чарівна гостя».* Діти, я познайомлю вас із нашою гостею. Це свічечка. Погляньте, яка у неї вогненна зачіска! Вам приємно дивитись на її полум'я? А якщо піднести руки ближче до вогника, що ми відчуємо? (Тепло). - Як ви вважаєте, чи може людина світитися, як свічка, дарувати світло та тепло? За якої умови це може статися?(Коли людина робить добрі справи, гарні вчинки). -У доброї людини очі сяють, як зорі, а своїми добрими вчинками вона заспокоює, ніби притягує до себе. Якщо накрити свічку скляним ковпаком, то побачимо: світло є, а тепла ми не відчуємо. Запалена свічка - добра, щира людина, а свічка накрита ковпаком- людина, яка дбає тільки про себе. Нехай свічечка залишається з нами і нагадує нам, якою людиною треба бути. 2. Онлайн - дошка «Скажіть один одному гарні слова». Важливо вміти спілкуватися.

VII. Підсумок. (Учні стають у коло). Усі ми різні. Кожен з нас особливий. Але всі ми люди і повинні прагнути у спілкуванні бути ввічливими,

чемними, уважними, вміти не тільки вислухати один одного, а й відстоювати свою думку. *Добрі слова - корені. Добрі думки – квіти. Добрі справи – плоди. Добрі серця – сади.* Піклуйтеся про свій сад і не дозволяйте йому заростати бур'янами, наповнюйте його сонячним світлом, добрими словами і добрими справами. Я дякую вам за співпрацю. Мені було дуже приємно почути ваші міркування. Думаю, що сьогоднішній урок допоміг нам усім стати ще більш дружніми, чуйними, вихованими. І все це для того, щоб нам було затишно у нашій класній родині. І я вас за це люблю!

Додаток В

Додаток В 1

ВПРАВИ, СПРЯМОВАНІ НА ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ТОЛЕРАНТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

День народження (згуртування колективу, профілактика негативного ставлення один до одного): Обирається іменинник. Усі діти дарують йому подарунки мімікою, жестами. Імениннику пропонується згадати, чи кривдив він когось, і виправити це. Дітям пропонується пофантазувати та придумати майбутнє іменинника. *Плутанина* (підтримка групової єдності, зняття напруги): Обирається лічилкою ведучий. Він виходить із кімнати. Інші діти беруться за руки і утворюють коло. Не розтискуючи рук, вони починають заплутуватись - хто як уміє. Коли утворилася плутанина, ведучий заходить у кімнату і розплутує, не рознімаючи рук у дітей. *Через скло* (вправа спрямована на розвиток вміння передавати думки та почуття за допомогою міміки обличчя та виразних рухів): Учням пропонується сказати щось один одному жестами, уявивши, що вони відокремлені один від одного склом, через яке не проникають звуки. Тему розмови дитині можна запропонувати, наприклад: «Ти забув одягнути головний убір, а на вулиці дуже холодно», або «Принести мені склянку води, я хочу пити», або дитина сама придумує своє повідомлення. Після гри треба з'ясувати, наскільки точно і правильно учні зрозуміли одне одного і обговорити, що вони відчували під час передачі повідомлень, чи їм було легко.

Додаток В 2

ВПРАВИ НА ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК СПІЛКУВАННЯ

Малюємо вдвох. Клас поділяється на пари. Кожна пара отримує аркуш паперу. З цього моменту і до закінчення вправи не можна розмовляти. Необхідно взяти один фломастер вдвох так, аби обидва партнери тримали його, й намалювати малюнок на вільну тему. Готові малюнки обговорюються за принципом, - чому намалювали саме це? , - хто що малював?, - як вам малювалося? й т.п. З'ясовується, що школярі поводитися в цій ситуації зовсім по-різному: хтось «рвався в бій» і малював сам, ігноруючи партнера; хтось намагався вгадати наміри іншого та запропонувати свої ідеї, хтось байдуже малював «по черзі», а хтось взагалі віддав малюнок на відкуп напарнику. Виявляється: у тих ситуаціях, у яких наші інтереси не збігаються з інтересами іншої людини (а саме так виникає конфлікт), можна поводитися по-різному. Одні люди не в змозі залишатися спокійними під час сварки, інші здатні зберігати душевну рівновагу навіть у момент найвищого напруження пристрастей. Чи вмієте ви впоратися з конфліктними ситуаціями? *«Добрий друг».* Знадобляться папір, олівець, фломастери на кожну дитину. Вчитель пропонує дітям подумати про свого хорошого друга і уточнює, що це може бути реальна людина або її можна просто собі уявити. Потім обговорюються такі питання: Що ти думаєш про цю людину? Що ви любите разом робити? Як виглядає твій друг? Що тобі найбільше у ньому подобається? Що ви робите для того, щоб ваша дружба міцніла? Відповіді на ці питання вихователь пропонує намалювати на папері. Подальше обговорення: - Як людина знаходить друга? - Чому такі важливі в житті добрі друзі? - Чи є у тебе друг у класі? *«Попроси іграшку».* Група учнів ділиться на пари, один із учасників пари бере до рук будь-який предмет, наприклад, іграшку, зошит, олівець, книгу і т. д. Інший повинен попросити цей предмет. Інструкція учаснику №1: «Ти тримаєш у руках книгу, яка тобі потрібна, але вона потрібна і твоєму приятелю. Він у тебе її проситиме. Постарайся залишити книгу в себе і віддати її лише в тому випадку, якщо тобі справді захочеться це зробити». Інструкція

учаснику № 2: «Підбираючи потрібні слова, постарайся попросити книгу так, щоб її тобі віддали». Потім учасники міняються ролями. *«Комплімент»*. Комплімент - це люб'язні приємні слова, похвала, втішний відгук, схвалення зовнішності, вчинків, характеру, дій; добре ставлення до людини, бачення у ній кращого. Дітям рекомендується робити не менше трьох компліментів на день і намагатися не зважати на ті компліменти, які вони отримують самі. Найкращою відповіддю на створений комплімент вважається вираження своїх позитивних почуттів.

Додаток Д

ВИХОВНІ ГОДИНИ НА ТЕМУ НЕНАСИЛЬНИЦЬКОГО СПІЛКУВАННЯ

Додаток Д 1

Тема: Ненасильницьке спілкування (2 кл.)

Мета: формувати навички спілкування, закріплювати їх в ігровій формі; розвивати культуру спілкування, логічне мислення, зв'язне мовлення, пам'ять; сприяти об'єднанню дитячого колективу; виховувати позитивні риси характеру.

Обладнання: ілюстрація Феї, казкових героїв, сонечка, хмари, літери з різної азбуки.

Перебіг виховної години

I Організація початку

1. Вступне слово вчителя

- Сьогодні до нас завітала Фея ввічливості і доброти. У її королівстві небо затягнуло чорними хмарами, стало похмуро й темно. А знаєте чому? Тому що мешканці цього королівства зовсім забули про правила спілкування, вони стали грубими та неввічливими. Вони тепер зовсім мовчать і не розмовляють один з одним. А як ви думаєте, чого Фея вирішила завітати саме до нашого класу?

- Отож, на виховній годині ми поговоримо про спілкування і його значення (перед дітьми зображення Феї та хмар, за якими сховалося сонечко)

II Основна частина

1. Декламування віршів

Сонце казковим ключем відчиня / Брану небесну./ «Здрастуй!» -
лунає над світом щодня / Слово чудесне.

Хатка, гніздечко, нора чи барліг - /Скрізь неодмінно /«Здрастуй!» стрічає,
лише на поріг /Станеш, дитино.

Котик свої нескінченні пісні / Тихо муркоче. / «Здрастуй!» -
примруживши очі ясні, / Мовить охоче.

До всіх сердець як до дверей, / Є ключики малі, / Їх кожен легко підбере /
Якщо йому не лінь. / Ти, друже, мусиш знати їх, / Запам'ятать не важко, /
Маленькі ключики твої – «Спасибі» і «Будь-ласка».
(полетіла перша хмарка «бути ввічливим»)

2. Обговорення ситуацій

«Дружня розмова»

Зустрілися дві подруги.

- Ти пам'ятаєш, що ми повинні були вчора зустрітися? Але ти не прийшла.
Я дочекала тебе цілу годину.

- Розумієш, у мене вчора був важкий день. Я мала добре підготуватися до
контрольної з англійської. Тож увечері вже не хотілося нікуди йти.

- Тобі просто не хотілось іти! А те, що я чекала на тебе, - не важливо?

- Вибач будь ласка, і зрозумій: ми дружимо, але не зобов'язані догоджати
одна одній. Невже було б краще, якби я прийшла до тебе з поганим настроєм і
зіпсувала його тобі?

- Хто з дівчат правий у цій ситуації? Чому?

«Мати і донька»

- Мамо, нарешті ти прийшла! Ти купила мені зошити?

- Ні, я не встигла. Чому б тобі самій це не зробити?

- Добре, завтра піду. (через хвилину) Мамо, я ніяк не можу відібрати джинси і куртку. Допоможи мені.

- Доню, я готую вечерю татові, почекай.

- Ой, я ледве не забула, завтра потрібно принести до школи п'ять гривень – ми з класом ідемо до театру. Можна я візьму гроші з твого гаманця? Де він?

- Ти можеш почекати, доки я закінчу свої справи?

- Чому виник конфлікт? Хто повівся неправильно?

«Розмова на уроці»

- Маріє Михайлівно, ви мене сьогодні викличете? Я хочу виправити оцінку, отриману на минулому уроці.

- Виправиш на минулому уроці, сьогодні у нас нова тема.

- (через хвилину). Маріє Михайлівно, пересадіть мене від Володі.

Він увесь час підштовхує мій лікоть.

- Я не можу пересаджувати тебе щотижня на нове місце.

- (через хвилину). Погляньте, я правильно розібрав перше речення?

- Олеже, припини мене весь час відволікати! Ти заважаєш класу працювати! Виконай вправу повністю.

- Чому учитель невдоволений поведінкою учня? Поясніть свою точку зору. (полетіла друга хмарка «поважай співрозмовника»).

3. Гра «Вгадай слово»

Зазеленіє старий пен ь / Коли почує... (*«добрий день»*).

Прокинеться лінива риба / Від теплих... (*«дякую», «спасибі»*).

Якщо дуже завинили, / Щось розбили, розтрошили, / Якщо все оце не в казці, / Кажемо... (*«пробачте, будь ласка!»*).

На прощання в телебаченні / Диктор каже (*«до побачення!»*).

(полетіла третя хмарка «будь уважним, доброзичливим»)

4. Рефлексія (Вправа «Літній дощ»)

- Чи знаєте ви, що таке літній дощ? Ні? Тоді давайте разом почуємо,

який він. Зараз по колу ланцюжком ви будете передавати мої рухи. Коли вони повернуться до мене, я передам інші. Слідкуйте уважно!

1.Піднявся вітер (ведучий тре долоні). 2.Починає крапати дощ (клацання пальцями). 3.Дощ посилюється (почергове плескання долонями).

4 Починається справжня злива (плескання по ногах). А ось град, справжня буря (тупіт ногами). 6.Але що це? Буря стихає (плескання по ногах). 7. Дощ стихає (плескання долонями). 8.Рідкі краплі падають на землю (клацання пальцями).9. Тихий шелест вітру (потирання долонями). 10.Сонце! (руки догори).

5. Гра «Склади слово»

П С А И С І Б В Б И Ч А П Р У О Ш

(СПАСИБІ) (ВИБАЧ) (ПРОШУ)

(полетіла четверта хмарка «не повертайся до співрозмовника спиною»)

6. Робота з казковими героями

- Хто з казкових героїв був невихованим, вживав грубі слова, не вмів правильно спілкуватися?

- Складіть діалоги між Курочкою рябою та Мишкою, П'яточком та віслюком ІА.

- Розфарбуйте ці малюнки (колективно).

(полетіла п'ята хмарка «не перебивай»)

- Ось знову засяяло сонечко у королівстві Феї. Тепер її мешканці пригадали усі ввічливі слова та правила спілкування. Від чарівної Феї вам велике спасибі!

III. Підсумок

1. Узагальнююча бесіда

- Який висновок можна зробити сьогодні: що важливо знати й уміти, спілкуючись з іншими людьми?

Додаток Д 2

Тема. Ми – проти насильства. Ненасильницьке спілкування (3 кл.)

Мета: закріпити і поглиблювати знання дітей про насильство та його види, про права людини; формувати навички нормативної поведінки, уміння самостійно приймати рішення, відстоювати власну думку; розвивати мовлення учнів, елементи логічного мислення; виховувати толерантність у ставленні до людей.

Перебіг заняття

1. Оголошення теми та мети.

Вчитель: Мабуть, радісними є очі дітей, коли у них щасливе дитинство, коли ніщо не пригнічує і не турбує. А сумними – коли діти зазнають страждань, принижень. Ми живемо у світі де, на превеликий жаль, існує таке негативне явище, як насилля. Прояви насильства супроводжують людство з давніх давен. Упродовж тисячоліть одна людина кривдить іншу людину, чинить насильство щодо неї. Ми вже звикли сприймати насильство, як щось неминуче. Але коли насильство чиниться поруч з нами, чи у нас в домі, в школі, на вулиці, ми можемо зупинити його.

Насильство – це застосування особою чи групою осіб засобів примусу щодо іншої особи, це дії, що принижують людську гідність, завдають шкоди здоров'ю, а іноді й життю. Насправді слова, з якими ми звертаємося одне до одного, важать дуже багато: добрими, лагідними можна підняти людині настрій, зробити її щасливою, а злими і жорстокими - засмутити, образити, принизити і навіть убити. Про це потрібно пам'ятати під час спілкування і конфлікту, щоб не зіпсувати стосунків назавжди.

Можна виділити такі типи жорстокого поводження з дітьми.

1. Фізичне насильство - невідповідне завдання тілесних ушкоджень.
2. Економічне - нездатність батька або особи, яка доглядає за дитиною, забезпечити основні потреби дитини в їжі, одязі, житлі.
3. Психологічне

насильство - відсутність у родині доброзичливої, здорової атмосфери. Може виявлятися у зневазі або жорстокому поводженні.

Діти, запишіть, будь-ласка, телефон Національної гарячої лінії з питань запобігання насильству – 8 8005003350

2. Мозковий штурм. Практикум «Аналіз ситуацій».

Ситуація 1. Петрик, зайшовши у їдальню, і, як завжди, сів не на своє місце. До нього підійшла Оленка і попросила звільнити її стілець. Він відштовхнув дівчинку з такою силою, що вона впала на підлогу.

Ситуація 2. Під час перерви Юрко бігав по класу і штовхнув Іринку. Дівчинка, падаючи, ненароком розбила вазу на столі вчителя. В клас зайшла вчителька і побачила розбиту вазу. Іринка намагалась пояснити, що трапилось на перерві, але вчителька не вислухала оправдань і нагримала на неї.

2.2. Коло ідей «Як зупинити насильство».

- Уникай ситуацій, які можуть призвести до насильства.
- Говори спокійно і впевнено.
- Дай агресору можливість зупинитися.
- Відійди в сторону. Це не ознака слабкості!
- Не прагни помсти ворогам. Вмій просити пробачення.
- Попроси допомоги. Це не ознака слабкості чи боягузтва
- ПАМ'ЯТАЙ: Ти маєш право відмовитися робити те, до чого тебе примушують силою або образливими, злими словами. Ми подібні, але всі різні. Твоя власність належить тільки тобі. Ти маєш право на допомогу. Кожна людина має право жити вільно, у безпеці, відчуючи тепло і любов!

3. Самостійна робота учнів. А зараз вам потрібно заповнити робочі листи. Вам потрібно написати. Що вас може розсердити, розлютити вдома і в школі (*учні працюють самостійно*).

Тепер перевіримо, що ж у вас вийшло. Почнемо з того, що вас може розлютити вдома. (заслуховуються й обговорюються відповіді учнів)

Як бачите, будь-який конфлікт можна розв'язати мирно, не вдаючися до образ та насильства. Але якщо все-таки сам не в змозі впоратися з конфліктною ситуацією, до кого можна звернутися за допомогою? (до батьків, учителів, друзів, братів або сестер).

Найголовніше, не робити вчинків і не говорити таких слів, про які потім пошкодуєш. Потрібно навчитися контролювати себе. Що це означає? *(навчитися керувати своїми емоціями, не говорити зопалу образливих слів).*

4.Підсумок заняття. Що ж таке конфлікт? Що означає зберігати спокій у конфліктній ситуації?

Вправа «Чарівна квітка».

Мета: дати можливість учасникам висловити свої побажання, і при цьому відчувати, що інші уважно слухають і сприймають їх.

Учитель пропонує «чарівну» квітку, і кожен учасник бере її в руки і повідомляє групі свої враження від заняття та побажання.